Дружині

Любомир Белей

Не минаючи ані титли...

ЛІНГВОБІОГРАФІЯ
СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

TEMP PORA
Київ «Темпора» 2015

УДК 811.163.1
ББК 81-2 (=41)
Б 43

Редактор: Ірина Давидко
Дизайн та верстка: Микола Койдан

Белей Любомир
Б 43 Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови. – К., Темпора. – 2015, – 256 с.
ISBN 978-617-569-223-3

Пропоноване дослідження – це лінгвобіографія, або історико-культурологічній нарис розвитку старослов'янської мови, покликаний з'ясувати місце та роль старослов'янської писемності в культурі українського народу. Ця проблематика тривалий час перебувала під сильним ідеологічним пресом, в результаті чого нерідко піддавалася хибним, заідеологізованим інтерпретаціям. Автор виважено висвітлює темні сторінки лінгвобіографії старослов'янської мови та з'ясовує специфіку впливу найдавнішої літературної мови слов'ян на процес становлення української літературної мови.

УДК 811.163.1
ББК 81-2 (=41)

ISBN 978-617-569-223-3

© Белей, 2015
© Темпора, 2015

ЗМІСТ

Передмова, або три українські кари для старослов'янської мови 7

Старослов'янська мова на мовно-культурній карті Європи 12

Слов'янські просвітителі – святі Кирило та Мефодій як творці старослов'янської мови 24

Міфи і реальність про перебування св. Кирила на теренах сучасної України 50

Про походження старослов'янської мови 58

Як виникли слов'янські азбуки 76

Старослов'янські манускрипти 106

Явне та приховане в старослов'янській лексиці 133

Фразеологічна скарбниця старослов'янської мови 165

Життя після смерті: від старослов'янської до церковнослов'янської 182

Старослов'янський слід в українській літературній мові 203

Висновки 218

Зразки старослов'янських текстів 221

Література 234

Фотододаток 238

ПЕРЕДМОВА, АБО ТРИ УКРАЇНСЬКІ КАРИ ДЛЯ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Старослов'янська мова – один із наріжних каменів слов'янської культури. А наріжний камінь, як відомо, попри свою виняткову конструктивну важливість, часто непомітний, бо прихований у фундаменті, проте саме від нього залежить міцність та надійність споруди. Нині старослов'янську мову також, мов наріжний камінь, одні не помічають, інші – ігнорують, свідомо або через невігластво, однак це не спростовує істини, що на цьому наріжному камені вже понад тисячоліття міцно стоїть велична споруда культури слов'янських народів. Перша слов'янська азбука і перша слов'янська писемність, перші слов'янські переклади християнських богослужбових текстів та витоки слов'янських літературномовних традицій, початки слов'янського міжкультурного діалогу, основи шкільництва та освіти – усі ці фундаментальні духовні цінності немислимі без старослов'янської мови.

Українські інтелектуали чудово усвідомлювали важливу роль старослов'янської та церковнослов'янської

словесності в історії української культури. Свідченням цього є та велика увага, яку здавна приділяли українці вивченню першої літературної мови слов'ян. Вершинними здобутками багатющої української традиції вивчення старослов'янської та церковнослов'янської словесності є «Грамматіка славєнскаѧ правилноє Сѵнтагма» (1619) Мелетія Смотрицького, «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє» (1627) Памва Беринди, ціла низка студій Івана Франка: «Причинки до джерел критики кирило-мефодіївських легенд», «Мораво-паннонське письменство», «Староболгарське письменство», «Початки південноруської літератури» (показово, що останні три – це частини «Історії української літератури»), а також грандіозний проект Івана Огієнка – дванадцятитомне видання «Історії церковнослов'янської мови», який, однак, вченому вдалося зреалізувати лише наполовину – побачили світ тільки шість томів: «Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність» (Т. I–II, Варшава, 1927–1928); «Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян» (Т. IV, Варшава, 1929 та Вінніпеґ, 1976); «Фонетика церковнослов'янської мови» (Т. VI, Варшава, 1927); «Слов'янська палеографія» (Т. X, Варшава, 1928). Свідченням зрілості розуміння ролі старослов'янської писемності в українській культурі є філологічні дослідження Ю. Шевельова та Д. Чижевського, концепція Київської писемної школи сучасного українського дослідника С. Висоцького, запропонована ним у праці «Київська писемна школа X–XII ст. (До

історії української писемності)», ґрунтовні мовознавчі студії старослов'янських текстів В. Німчука та ін.

Однак для багатьої діячів культури – письменників, богословів, філологів, політиків – старослов'янська мова є також і каменем спотикання. Хтось не зміг збагнути її ролі на різних етапах історії слов'ян; хтось спробував цинічно використати авторитет старослов'янської писемності для реалізації імперських проектів; комусь її канонічно-класичний ореол затінив життєдайність народнорозмовного мовлення, а когось, навпаки, вона відлякувала незвичною архаїкою форм; хтось вбачав у ній ефективну протидію асиміляції, а хтось вважає її засобом денаціоналізації… Усі ці суперечності в рецепції старослов'янської мови породили для неї три українські кари, які й перешкоджають глибокому усвідомленню її ролі та місця в українській культурі, прирікають її на несправедливу маргіналізацію. Перша кара. Спрощена, популістська оцінка ролі та місця старослов'янської мови у процесі формування та розвитку нової української літературної мови: старослов'янські мовні елементи поскрибовано здебільшого як застарілу, незрозумілу (широким народним масам) альтернативу народнорозмовному мовленню. Друга кара. Старослов'янську мову, через її репутацію як богослужбової, відсунуто на периферію мовно-культурного простору України, що особливо активно відбувалося в атеїстичні часи совєтської України та що має місце і в сучасному секуляризованому українському суспільстві. Третя кара.

Зважаючи на давність старослов'янської мови та на її південнослов'янське походження, її елементи часто позначені печаттю чужомовності. Українські інтелентуали не змогли визначити оптимальне місце та окреслити роль старослов'янської писемності в українській культурі, зокрема в новій українській літературній мові та новій українській літературі, їм не вдалося вибудувати дієву стратегію інкорпорації окремих старослов'янізмів, церковнослов'янської мови української редакції, а також старослов'янської писемності загалом у лоно сучасної української культури. Українські кари старослов'янської писемності, на відміну від загальновідомих біблійських єгипетських кар, не є нездоланними, бо не Господь їх наслав, а ми породили самі. Спираючись на багатющий український досвід XI–XVIII ст., треба вибудувати ефективну мовно-культурну політику, яка й допоможе старослов'янській писемності посісти гідне місце в українській культурі, адже до її творення немалою мірою прислужилось і чимало наших співвітчизників.

Пропоноване видання, сподіваємось, є кроком у напрямку подолання застарілих хибних стереотипів та упереджень щодо природи, місця і ролі старослов'янської мови у слов'янському світі загалом та в українській культурі зокрема. Основну увагу зосереджено на лінгво-культурологічній проблематиці, пов'язаній з виникненням старослов'янської писемності, з її впливом на формування та розвиток сучасних слов'янських мов. Під цим кутом зору

аналізуємо старослов'янські пам'ятки та лексику і фразеологію старослов'янської мови. Окрему увагу приділено впливу старослов'янської мови на процес формування літературних мов – слов'янських узагалі та української зокрема. Ця проблематика постійно перебувала під сильним ідеологічним пресом (імперським, совєтським), у результаті чого вона нерідко піддавалася хибним, ідеологічно вмотивованим інтерпретаціям, а не раз – і відвертим фальсифікаціям, тож її об'єктивний аналіз у світлі досягнень сучасної як української, так і зарубіжної славістики є на часі.

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА НА МОВНО-КУЛЬТУРНІЙ КАРТІ ЄВРОПИ

Старослов'янська мова – найдавніша, або перша літературна мова слов'ян, яка з'являється на початку 60-х років IX ст. У слов'янських манускриптах її називають словѣньскъ ѩзыкъ, тобто слов'янська мова. Така назва цілковито відповідала не лише тогочасним уявленням про слов'ян як єдиний народ, а й свідчила про фактичне поширення старослов'янської мови серед більшості слов'янських народів, активний процес творення яких по суті збігся з її появою та розвитком. Традиція називати старослов'янську мову слов'янською виявилася тривалою. Так, наприклад, видатні представники староукраїнського мовознавства П. Беринда, М. Смотрицький, А. Сатановський, Є. Славинецький навіть у XVII ст. часто називають найдавнішу літературну мову слов'ян *язык славенскій*[*], проте, прагнучи наголо-

[*] Спроби окремих словацьких мовознавців та політиків ототожнювати термін Кирило-Мефодіївської доби словѣньскъ

сити на належності старослов'янської мови до надбань руської, тобто української, духовної культури, вони називають її також *славенорѡсскій языкъ*.

У сучасній українській філологічній та історичній термінології на позначення першої літературної мови слов'ян утвердився термін *старослов'янська мова*, який, очевидно, першим у славістиці вжив видатний український філолог М. Максимович у праці «История древней русской словесности» (Київ, 1839). Проте цей термін не єдиний. Окрім як *старослов'янською*, першу літературну мову слов'ян називають ще *церковнослов'янською, староцерковнослов'янською, слов'янською, слов'яноболгарською, староболгарською, болгаро-македонською, старомакедонською* тощо. Така кількість термінів пояснюється тим, що вони виникли у різні часи та віддзеркалюють еволюцію самого поняття «перша літературна мова слов'ян». У славістиці донаціональної доби терміни на позначення «перша літературна мова слов'ян» творилися з огляду на назву цієї мови у найдавніших слов'янських манускриптах.

На початку слов'янського національного відродження завдяки ґрунтовним порівняльно-історичним студіям Йозефа Добровського та Алєксандра Востокова було суттєво поглиблено знання про

ѩзыкъ та сучасну назву словацької мови *slovenský jazyk* не мають ніяких підстав, оскільки, як доведено численними дослідженнями, діалектна основа старослов'янської мови – південнослов'янська, а не західнослов'янська і тим більше не словацька.

першу літературну мову слов'ян, зокрема було висунуто основні гіпотези щодо її діалектної основи, окреслено хронологічні рамки та сфери її побутування. Саме в цей час у славістиці XIX ст. запанували терміни *церковнослов'янська*, або *староцерковнослов'янська мова* (пор. ще терміни: нім. *altslawische/altkirchslawische Sprache*; фр. *le vieux slave*; англ. *Old Church Slavonic*), що вказували на сферу та час побутування першої літературної мови слов'ян. Щоправда, Алєксандр Востоков, намагаючись увиразнити ґенезу першої літературної мови слов'ян, часто називав її *слов'яноболгарською*.

Попри вагомі здобутки сучасної славістики, мовознавці досі остаточно не розв'язали проблему назви першої літературної мови слов'ян та поняттєвого її наповнення. Так, у славістиці запанувала точка зору, за якою *старослов'янською* мовою вважають мову найдавніших слов'янських перекладів, здійснених св. Кирилом та Мефодієм, їхніми учнями та послідовниками, а *церковнослов'янськими* вважаються пам'ятки, у мові яких помітно живомовний – західно- або східнослов'янський – вплив. Розмежування понять *«старослов'янська мова»* та *«церковнослов'янська мова»* до кінця не реалізовано. Дискусійною донині залишається проблема верхньої часової межі існування старослов'янської мови: одні вчені пропонують обмежити їх XI ст., а інші – XIII ст. Одні славісти старослов'янськими вважають лише 17 пам'яток болгаро-македонської редакції X–XI ст., другі розширюють їх перелік ще двома моравськими та одні-

єю паннонською X–XI ст., треті – й пам'ятками української редакції XI ст. Обмеження верхньої часової межі існування старослов'янської мови XI століттям не тільки суперечить усталеному гумбольдтівському розумінню мови як діяльності, а не як результату – воно ще й безпідставно сегрегує за часовою ознакою старослов'янські тексти, створені на кирило-мефодіївських засадах творення старослов'янської мови. Адже фонетична структура, граматична будова та лексикон старослов'янської мови, засвідчений пам'ятками XII–XIII ст. різної редакції, загалом зберігають солунський стандарт, усталений св. Кирилом і Мефодієм. Часово-просторове обмеження старослов'янської мови болгаро-македонським ареалом X–XI ст. стає на перешкоді визнання фактами старослов'янської мови не лише багатьох болгаро-македонських граматичних мовних явищ X–XI ст., зафіксованих пізнішими копіями різних редакцій, але й, що дуже важливо, штучно обриває процес авторського мовотворення численними перекладачами та редакторами старослов'янських текстів у Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді, Пскові, Нітрі, Велеграді, Блатенському князівстві, Рашці, Боснії, Далмації. А саме так старослов'янська мова, попри свою болгаро-македонську основу, стала панслов'янським явищем. На нашу думку, старослов'янськими можна вважати всі пам'ятки кирило-мефодіївської традиції X–XIII ст. як болгаро-македонського походження, так і моравської, паннонської, української, російської та сербо-хорватської редакцій, а тому, відповідно,

верхню часову межу існування старослов'янської мови варто розширити до XIII ст.

Разом з тим, помилковими є поширені твердження служителів культу України, Росії, Білорусі, Сербії, нібито вони відправляють богослужіння слов'янською, або старослов'янською, мовою. Насправді у багатьох християнських храмах згаданих країн богослужіння ведуть церковнослов'янською мовою української або, відповідно, російської, сербської редакцій, адже ніде і ніхто нині не вживає, наприклад, специфічних старослов'янських звуків *[ъ]*, *[ѣ]*, *[ě]*, *[ę]*, *[Q]* тощо.

З огляду на переважно церковну сферу функціонування найдавнішої літературної мови слов'ян, з'явився термін *церковнослов'янська мова*. Однак у сучасній мовознавчій традиції багатьох слов'янських народів церковнослов'янською називають мову, яка починаючи з кінця XIII – поч. XIV ст. розвинулася на ґрунті першої літературної мови слов'ян завдяки широкому залученню місцевих фонетичних, лексичних, граматичних та словотворчих явищ. У славістичній літературі, щоб розрізняти класичну старослов'янську, або церковнослов'янську, мову Кирило-Мефодіївської редакції та її пізніші редакції із системними місцевими живомовними вкрапленнями, вживався термін *староцерковнослов'янська мова* (пор. нім. *Altkirchslavischesprache*).

Зважаючи на той факт, що діалектною основою найдавнішої літературної мови слов'ян послужила болгаро-македонська говірка Солуня, болгарські

мовознавці витвір св. Кирила, Мефодія та їхніх учнів часто називають *староболгарською мовою*, а македонські славісти – *старомакедонською мовою*.

Тривалий час – аж до поч. XIX ст. – старослов'янську мову помилково ототожнювали з праслов'янською, тобто вважали її прамовою, яка дала життя всім слов'янським мовам. Такий погляд віддзеркалює і сам термін «старослов'янська мова», тобто стара слов'янська мова, який не перебачає можливості існування ще старшої, давнішої слов'янської мови. Насправді ж старослов'янська та праслов'янська мови – це абсолютно різні, хоч і близько споріднені мови. Адже праслов'янська мова з'явилася в результаті розпаду праіндоєвропейської мови-основи ще в III–II тис. до Хр. і проіснувала до V–VI ст. після Хр. Старослов'янська мова постала лише у 60-х роках IX ст. на основі одного з діалектів, що витворилися після розпаду праслов'янської мови, і проіснувала до XIII ст.

Щоправда, у славістиці поширена також думка, що старослов'янська мова проіснувала тільки до кін. XI ст., а в XII ст. від напливу народнорозмовних елементів, головним чином моравських, українських, сербських, хорватських, вона перероджується у церковнослов'янську. Однак живомовні нашарування у пам'ятках XII–XIII ст. мають несистемний, поверховий характер, вони суттєво не впливають на їх старослов'янську – солунсько-македонську – першооснову, а тому старослов'янськими можна вважати пам'ятки XII–XIII ст.

Праслов'янська мова протягом усього свого існування була поширена серед усіх слов'ян, тоді як старослов'янська мова функціонувала не у всіх слов'янських землях і не завжди. Так, наприклад, у Великоморавському князівстві вона активно побутувала від поч. 70-х років IX ст. по 885 р., а потім учнів Кирила і Мефодія вигнали з Моравії, а мову використовувати у богослужіннях заборонили, тож сфери та ареал її функціонування було кардинально обмежено, а в кінці XI ст. вона зовсім виходить з ужитку. У Болгарському царстві активне функціонування старослов'янської мови розпочинається у кін. 80-х років IX ст., а на Русі-Україні – після визнання християнства офіційною релігією в кінці 80-х років X ст. Проте старослов'янська мова була дуже слабо поширена серед поляків і її зовсім не вживали лужичани та полабські слов'яни. Праслов'янська мова побутувала тільки в усній формі, а тому була дуже діалектно диференційованою. Старослов'янська мова – це літературна мова, вона побутувала як в усній, так і писемній формі, їй притаманні певна унормованість та стильова розгалуженість: окрім конфесійного стилю, розвивалися також її літературно-художній та офіційний стилі.

Разом з тим, старослов'янська мова вирізняється перерахованими вище рисами не лише на тлі праслов'янської – вона, без перебільшення, є феноменальним явищем у масштабі європейської культури. Унікальність старослов'янської мови полягає в тому, що вона стала першою в історії духовної культури

Європи успішною спробою витворення літературної мови на народнорозмовній основі. Св. Кирило та Мефодій, греки родом, наважившись перекласти богослужбові книги відомою їм народною говіркою (узусом) слов'ян, мешканців їхнього рідного міста Солуня, майже на 450 років випередили автора прославленої «Божественної комедії», якому, виявляється, помилково приписують пріоритет у використанні народнорозмовного мовлення в літературі «високого» стилю. Щоб увиразнити безсумнівну першість солунських братів у використанні народнорозмовного мовлення при творенні перекладів Святого Письма, варто нагадати, що Джон Віклеф переклав Біблію англійською мовою лише близько 1380 р., Мартін Лютер – німецькою у 1519–1534 рр., Жак Лефевр – французькою у 1530 р. Вільям Тіндаль здійснив новий англійський переклад у 1523–1535 рр. Серед слов'ян чехи першими здійснили переклад Біблії уже чеською мовою у 1579–1593 рр. На загальноєвропейському тлі українці також не пасли задніх: переклад Нового Заповіту народнорозмовною українською мовою, відомий як Пересопницьке Євангеліє, датують 1556–1561 рр.

Нині, мабуть, некоректно розмірковувати, що саме – політична доцільність чи прагнення жити і діяти за євангельськими заповідями – спонукало солунських братів зважитись на удоступнення слов'янам Божого Слова рідною, народною, тобто зрозумілою мовою. Проте ідея солунськх братів виявилась по-справжньому революційною, а її успіх

спершу залежав від працездатності творців перших слов'янських перекладів сакральних текстів: треба було, як відомо, у стислі строки створити азбуку, визначити головні засади олітературнення народнорозмовного слов'янського узусу Солуня та здійснити переклад основних богослужбових текстів новоствореною слов'янською літературною мовою. Ґрунтовна лінгвістична підготовка св. Кирила та Мефодія, а також їхні глибокі знання як «класичних» мов тогочасної ойкумени, так і слов'янської говірки Солуня уможливили виконання цього надскладного завдання. Втім, створення старослов'янських перекладів іще не означало успіху старослов'янської мови, адже сам факт існування перекладів аж ніяк не гарантував їх широке використання. Більше того, у системі координат украй консервативних середньовічних поглядів на мову сакральних текстів старослов'янські переклади мали всі шанси стати якщо не єрессю, то, у ліпшому разі, суто приватною ініціативою їх творців. Проте їм судилась інша, незрівнянно краща доля. Спершу Рим, а згодом і Константинополь погодилися зробити слов'янам виняток та дозволити їм говорити з Богом рідною, зрозумілою мовою. Таку позицію Західної, а особливо Східної Церкви можна, очевидно, пояснити прагненням пришвидшити та полегшити процес християнізації Славії, яка збройно чи просто демографічно ставала серйозною загрозою для Рима, а ще більше – Константинополя.

Ставши для більшості слов'ян офіційною мовою церкви, старослов'янська мова, створена на базі

окраїнної слов'янської говірки Солуня, разом із християнським віровченням поширилась найперше серед частини західних слов'ян, потім – серед південних, а далі – у східних.

У дохристиянській Славії світські традиції використання писемності були або відсутні зовсім, або ж нетривалі та вкрай спорадичні. Тому *de facto* старослов'янська писемність стає першою писемністю більшості слов'ян. А це означає, що перша слов'янська, тобто старослов'янська, мова стає не лише мовою церкви, а ще й мовою держави, оскільки процеси державотворення та християнізації для більшості слов'янських народів фактично були синхронними.

Старослов'янська мова виникла на базі периферійного, відносно нечисленного слов'янського діалекту (про що мова піде нижче). Периферійне походження літературної мови є, як чудово відомо, серйозною, навіть нездоланною перешкодою для її успішного поширення, однак стосовно старослов'янської мови цей чинник не спрацював. Пояснити це можна щонайменше двома причинами. По-перше, старослов'янська мова виникає приблизно через три століття після розпаду праслов'янської мови, тобто у період формування нових слов'янських мов, які на той час продовжували зберігати чимало спільних загальнослов'янських рис як на рівні граматики, так і лексики, що ставало запорукою зрозумілості.

По-друге, старослов'янська мова є унікальною щодо використання різних принципів правопису,

власні принципи старослов'янської писемності виявляють дивовижну здатність до змін, трансформації. Адже на час своєї появи в основу орфографії старослов'янської мови було закладено явний пріоритет фонетичного принципу правопису, який, як відомо, передбачає якнайточніше відтворення на письмі звукової специфіки мови. Однак згодом, коли відбулися фонетичні зміни як у македонських говірках Солуня, так і по інших слов'янських діалектах, первісні орфограми уже не відповідали реальному звучанню словоформ, тому вони набувають статусу історичних. Це означає, що старослов'янські тексти, попри зміни в народнорозмовному мовленні, зберігають первісне написання слів, але написане читають не так, як читали в Солуні за часів св. Кирила та Мефодія, а по-іншому, відповідно до тих звукових змін, що відбулися згодом в народнорозмовному мовленні слов'ян різних регіонів. Наприклад: старослов'янське дѫбъ спершу всі читали як *[домбъ]*, але після занепаду голосного неповного творення ъ у слабкій позиції та зміни носового *[Q]* це слово уже вимовляли на Русі-Україні як *[дуб]*, болгари – *[дъб]*, а самі македонці – *[даб]*. Розширення сфери впливу історичного принципу правопису старослов'янських текстів стало вельми важливим чинником, що, незважаючи на масштабний характер звукових змін, які відбувалися в окремих слов'янських мовах протягом IX–XIII ст., забезпечував адекватне сприйняття старослов'янської писемності у межах величезного ареалу Славії.

Важливу роль для поширення старослов'янської писемності, окрім перерахованих чинників, відіграв дипломатичний хист св. Кирила і Мефодія, який став визначальним у вельми складному процесі визнання, або легалізації старослов'янської писемності. Солунським братам вдалося переконати найвищі кола як Східної, так і Західної Церкви у доцільності запровадження богослужінь слов'янською мовою та довести належний як теологічний, так і мовно-стилістичний рівень створених перекладів.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПРОСВІТИТЕЛІ – СВЯТІ КИРИЛО ТА МЕФОДІЙ ЯК ТВОРЦІ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Появу старослов'янської мови справедливо пов'язують із Великоморавським князівством, що розташовувалось на теренах сучасних південно-західної Словаччини, південно-східної Чехії (Моравія) та північно-західних районів Угорщини*, яке у середині 50-х років IX ст. під проводом князя Ростислава почало наполегливо вириватися з орбіти потужного церковно-культурного впливу імперії франків. Адже навіть після того, як у 849 році великоморавські князі розірвали васальну залежність від сусідніх франкських правителів, непорушною залишилась безпосередня підпорядкованість великоморавської церкви зальцбурзьким

* У славістиці відомі також спроби (І. Боб, М. Еґґерс) локалізувати Моравію не у західнослов'янському, а в південнослов'янському ареалі, на території сучасної східної Сербії, у долині ріки Морави, на схід від Белграда. Однак як лінгвістичні, так і культурно-історичні факти спростовують цю гіпотезу.

єпископам, що сформувалася ще з часів християнізації Великої Моравії. Підпорядкованість місцевих священнослужителів германським першоієрархам стала серйозним дестабілізуючим фактором, адже вони, очевидно, не були прихильниками політичного унезалежнення Великої Моравії від «своїх» світських правителів, а це вкрай негативно позначалося як на внутрішній, так і зовнішній політиці великоморавських князів. Як справедливо зазначає А. Власто, франкські священики відстоювали не стільки інтереси християнської церкви, скільки політичні цілі Франкської імперії, тому Ростислав мав усі підстави негативно ставитися до присутності на своїх землях франкських священиків*.

Ситуація навколо статусу та підпорядкування християнської церкви у Великій Моравії в IX ст. багато в чому нагадує підґрунтя міжконфесійної боротьби в Україні як у часи УНР, так і в кін. XX – поч. XXI ст. Чимало представників української політичної еліти гаряче підтримують ідею помісної української православної церкви не стільки з переконань церковно-догматичних, скільки з міркувань політичних. Адже не секрет, що за роки незалежності України чимало священнослужителів Української православної церкви Московського патріархату пропагують політичні погляди, що дивовижним чином збігаються з імперськими ідеями колишньої

.....

* Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. – К., 204. – С. 43–44.

метрополії та ніяким чином не є сумісними з статусом незалежної України.

Прагнучи позбутися небажаних германських впливів за посередництвом церкви, великоморавський князь Ростислав у 859 р. звертається до папи римського Миколая з проханням прислати на Моравію єпископа, який заснував би й очолив місцеву єпархію та проповідував слов'янському люду Євангеліє зрозумілою (слов'янською) мовою. Досі у великоморавських церквах богослужіння проводили латинською мовою. Однак Рим на звернення Ростислава не відреагував: можливо, до цього приклався франкський єпископат, а можливо, у Римі не знайшлося гідної кандидатури для такої складної місії. Невдача у Римі не примусила Растіслава відмовитися від ідеї обмежити германські політичні впливи завдяки впровадженню у церковний вжиток слов'янської мови. Тому вже в 861 р. (за деякими свідченнями, у 862 р.) він звертається з аналогічним проханням – «прислати єпископа и учителя» – до константинопольського патріарха Фотія та візантійського імператора Михайла III. Станом на середину IX ст., як відомо, християнська церква зберігала канонічну єдність (розкол відбувся у 1054 р.), проте між західною (Римом) та східною (Константинополем) християнськими церквами негласно склався поділ місійних територій, які можна розглядати як своєрідні сфери впливу. Велика Моравія належала до західної місійної території (саме західні місіонери принесли християнство на ці терени),

тому звернення князя Ростислава поставило перед візантійським імператором Михайлом III та недавно проголошеним патріархом Фотієм дуже складне у політичному плані завдання – не втратити нагоди поширити свої впливи у центральноєвропейському регіоні (Велика Моравія межувала з небезпечним противником Візантії – Болгарським царством) і при цьому ще більше не ускладнити відносин з Римом, і без того критичні: Рим гостро засудив недавнє незаконне усунення та ув'язнення патріарха Ігнатія й обрання на його місце хоч і видатного діяча, однак світську особу – Фотія (протягом тижня Фотія висвятили з диякона до патріарха).

Ідеальним вирішенням цього надскладного завдання було відрядження на Велику Моравію місії, але без єпископа: його присутність викликала б різке незадоволення зальцбурзьких єпископів, а відтак і Рима.

Хоча формально Константинополь і не виконав основного прохання князя Ростислава, проте завдяки напрочуд вдалому вибору керівництва місії було не лише гарантовано задоволення прохання великомораван, а й закладено міцні підвалини культури слов'янських народів – створено оригінальний алфавіт, закладено основні норми першої літературної мови слов'ян, створено перші канонічні (визнані Римом) переклади сакральної християнської літератури тощо. А очолили місію солунські брати – Константин Філософ, він же св. Кирило, та св. Мефодій.

Константин народився 826 або 827 р., а Мефодій (світське ім'я Михайло) – 815 р. у місті Фесалоніки (суч. Салоніки), яке на той час було другим за величиною у Візантійській імперії та центром її Західних провінцій. Серед населення Салонік, як і всієї грецької Македонії, помітний відсоток становили слов'яни. Тому Константин та Михайло-Мефодій ще змалку опанували слов'янську мову, якої вони навчилися від або матері Марії (її багато хто вважає слов'янкою), або від слуг-слов'ян (батько, грек на ім'я Лев, був високопоставленим військовослужбовцем). У всякому разі, імператор Михайло III основний мотив призначення солунських братів керівниками моравської місії, за словами «Житія св. Кирила», назвав такий: «вы бо еста селоунѧнина, а селоунѧнина вьси чисто словньскы бесѣдоуѭть».

До початку моравської місії Михайло-Мефодій спершу близько десяти років був на державній службі – намісником імператора в одному з районів Македонії, а згодом, на початку 50-х років IX ст., усамітнився в одному з монастирів на Бітинійському Олімпі та й, очевидно, прийняв монарший сан під чернечим іменем Мефодій, а пізніше став ігуменом Поліхронського монастиря, звідки його й було покликано на Моравію.

Константин 843 р. покидає рідне місто, щоб навчатися у Константинополі, де потрапляє у коло наближених осіб до логофета Феоктиста, учителя майбутнього імператора Михайла III та приятеля майбутнього патріарха Фотія. Близькість до «баг-

рянородних» осіб допомогла Костантинові здобути блискучу освіту, що відкрила йому шлях до викладацької роботи в Мангаурській школі. У 855–856 рр. Константин був учасником дипломатичної місії до халіфа Мутаваккіла. На місію було покладено завдання добитися звільнення полонених ромеїв, проте, як свідчить «Житіє св. Кирила», Константин також дискутував з місцевими мусульманами на релігійні теми, зокрема про сутність Святої Трійці.

У 860–861 рр. Константин очолив хозарську місію, яка прямувала через Херсонес (українська назва Корсунь), що розташовувався на схід від сучасного Севастополя, через Дербент до літньої хозарської столиці – прикаспійського міста Ітіль. Попри важливі державні переговори та релігійні дискусії з хозарами-юдеями, особливе значення для майбутньої просвітницької діяльності Константина серед слов'ян мало чудесне віднайдення ним мощей св. Климента. Св. Климента, четвертого папу римського (бл. 90–98 р. п. Хр.), імператор Троян відправив у заслання до Херсонеса (на Інкерманські каменоломні), де той не припиняв проповідувати християнство. За непохитну віру в Христа Климента засудили до страти – йому прив'язали ланцюгами на шию якір та вкинули в море. Мощі св. Климента не могли відшукати протягом більш ніж 750 років, і лише Константин під час перебування в Херсонесі 30 січня 861 р., попередньо вивчивши давні рукописи, найняв робітників та наказав розкопувати пісок на морському мілководді. Незабаром робітники

наткнулися на нетлінні мощі – кістяк, обмотаний ланцюгами з якорем. На Константинопольському соборі 869 р. достовірність цієї події підтвердив митрополит Митрофан.

Вчені висловлюють різні міркування з приводу того, коли і де Константин Філософ та Мефодій зацікавилися слов'янізацією християнських богослужінь: одні (в т. ч. й автор «Житія св. Кирила») вважають, що над розв'язанням цієї проблеми солунські брати почали працювати лише після 862–863 рр., після прибуття у Моравію, а інші переконані, що Константин разом із Мефодієм, тоді ігуменом одного з монастирів у Бітинії, що в Малій Азії, ще близько 855 р. почали працювати над створенням слов'янських перекладів сакральної літератури і, очевидно, слов'янської писемності. Мефодіїв монастир був розташований у тій частині Візантії, що була густо заселена слов'янами, завдяки чому Мефодій усвідомив нагальну потребу тлумачення основ християнства зрозумілою слов'янам мовою. Оскільки вибір імператора Михайла III щодо керівників моравської місії зразу впав на солунських братів, то є підстави припускати, що Константин та Мефодій уже мали досвід та, очевидно, певний доробок у слов'янізації християнського культу, і це було відомо патріархові, а може, й самому імператорові.

У науковій та популярно-публіцистичній літературі часто можна зустріти твердження, що у Великій Моравії св. Кирило та Мефодій викона-

ли місіонерську функцію, тобто охрестили місцеву слов'янську людність. Такі твердження, однак, є цілком безпідставними. І річ не лише в тім, що, наприклад, Констянтин Філософ під час перебування у Великій Моравії 863–867 рр. був, очевидно, світською особою (не мав навіть сану священика), а тому й не міг нікого хрестити. Коли солунські брати прибули у Велику Моравію, то місцеве слов'янське населення було тут уже давно охрещене. Перші спроби християнізації слов'янської людності на теренах Великої Моравії датують початком VI ст., бо, як свідчать історичні джерела, саме в цей час відомий християнський місіонер св. Аманда проповідував Євангеліє на північному березі Дунаю. Однак активніша, а головне результативніша фаза християнізації Великої Моравії розпочалася після того, як у 796 р. Карл Великий переміг аварів. У цьому ж році на «берегах Дунаю» аквільський патріарх Пауліна скликає спеціальний синод єпископів, присвячений проблемам християнізації земель, що належали аварам. У 798 р. Карл Великий доручає зальцбурзькому архієпископові Арно заснувати спеціальну духовну комісію для слов'янських земель (*in patres Sclavorum*)*. Відомо про діяльність цілого ряду місій – аквільської, зальцбурзької, регенсбурзької, ірландсько-шотландської, – які проповідували християнство на теренах Великоморавського

.....

* Večerka R. Staroslověnská etapa českého písemnictví. – Praha, 2010. – S. 16.

князівства у VIII та на початку IX ст. Про християнізацію Великої Моравії задовго до початку місії солунських братів свідчить чимало фактів. Так, 798 р. папа Лев III посилає у Паннонію архієпископа Арно із завданням «людей у вірі та християнстві проповідями зміцнювати». Арно висвятив єпископа Деодоріка, його наступником був єпископ Отто, якого замінив Ліупрамм (836–859 рр.). У 818–838 рр., як пише Ф. Дворнік, дуже активно на теренах Великої Моравії діяла місія єпископа Реґінгара з Пассау. Вважається, що великоморавський князь Моймір охрестився в 818 році, а через десять років у Нітрі, одному з центрів Великої Моравії, зальцбурзький архієпископ Адальраммус освятив кафедральний собор, збудований у романському стилі, святилище якого, як частина пізнішої забудови, збереглося дотепер. Вважають, що фундатором цієї церкви був місцевий князь Прібіна, який, очевидно, належав до династії Моймірів. Усі це дало підстави таким авторитетним дослідникам, як Ф. Пастернек, Й. Цібулка, Я. Станіслав та ін. стверджувати, що Велика Моравія була християнізована ще за 70 років перед приходом Костянтина та Мефодія*.

У Велику Моравію Константин та Мефодій прибули на чолі місії у 862 або 863 р. Оскільки на той час Константин був, можливо, світською особою, а Мефодій мав лише сан священика, то, зрозуміло,

* Див.: Stanislav J. Staroslovienský jazyk. – D. I. – Bratislava, 1978. – S. 78.

вони не могли ніяким чином претендувати на керівництво місцевою церквою, яка й надалі залишалася підпорядкованою зальцбурзькому архієпископу. Єдиною ділянкою для їх майбутньої праці залишалася перекладацька та педагогічна діяльність, однак, на нашу думку, Константина та Мефодія до такої праці спонукали мотиви не стільки професійні, скільки духовні. Завдяки своїй перекладацько-педагогічній діяльності солунські брати передусім прагнули реалізувати новозавітнє право кожного християнина – молитися Богові зрозумілою (рідною) мовою, бо лиш у такий спосіб можна досягнути досконалості у розумінні та практиці віри. Підтвердження саме такої мотивації великоморавської місії можемо знайти у «Житії св. Кирила», авторство якого належало, без сумніву, особі, що добре знала Константина. За свідченнями автора «Житія…», Константин дуже часто наголошував на праві людини говорити з Богом рідною мовою. Цю тезу, як і належить, він підтверджував цитатами зі Святого Письма. Так, аргументом для Константина є есхатологічна промова пророка Ісаї, де сказано: «Я прийду, щоб зібрати всі народи та язики, і вони прийдуть та узріють мою славу. Я дам їм знак і пошлю врятованих з-поміж них до народів: до Таршішу, Путу, Луду, Мешеха й Рошу, Тувала та Явану й до далеких островів, що ніколи про мене не чули й не бачили моєї слави» («Книга пророка Ісаї», гл.66, 18–19). Правильність власних переконань Константин вивіряє і за словами старозавітного царя Давида:

«Славте Господа, племена народів, і хваліте Його!» Однак ще важливішим для розуміння як мовних поглядів Константина, так і мети його великоморавської місії є його диспут із тримовниками, або пілатниками Венеції, які рішуче відкидали навіть наміри використовувати у християнському культі інші, ніж три священні мови – староєврейську, давньогрецьку, латинську. У відповідь їм Константин чітко формулює, як нам видається, власне життєве кредо: «Невже Бог не посилає дощ на всіх однаково? Чи сонце не світить всім і всюди? Чи не однаково ми дихаємо повітрям? То як же не соромно вам визнавати лише три мови, а всі інші племена і народи вважати сліпими і глухими?»*. Прикметно, що аргументом на користь власної рації Константинові служить досвід інших народів, який він особисто спостерігав під час різних місій: «Хіба ми не знаємо багато народів, які розуміють книги та віддають хвалу Богові своїми мовами. Це вірмени, перси, абхази, грузини, согдійці, готи, авари, турки, хазари, араби, єгиптяни та інші»**.

Дуже показовими є вибрані солунськими братами способи реалізації мети великоморавської місії – удоступнити моравам християнські віровчення та богослужіння. Щоб досягти цієї шляхетної мети,

.....

* Пространное житие Кирилла // Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX–XVIII веков/перевод И. Калганова и Д. Полывяного. – Москва: Художественная литература, 1990. – С. 124.

** Там само. С. 125.

Константин та Мефодій не розпочинають боротьбу з великоморавським духовенством, керованим франкським єпископатом, не намагаються творити «альтернативні» християнські громади чи зіграти на тогочасних суперечностях між Римом та Константинополем. Вони впрягаються у тяжку, чорнову роботу: апробовують створену азбуку, активно перекладають найнеобхіднішу богослужбову літературу, повсякчас удосконалюючи принципи нормалізації першої літературної мови слов'ян – старослов'янської, а також навчають десятки учнів. Ця робота тривала близько 40 місяців. Не випадково такий глибокий знавець слов'янських старожитностей, як Іван Франко, наголошував, що місія Костянтина та Мефодія у Моравії мала передусім педагогічний характер*. Велич їхньої провітницької праці ще більше зростає, коли пам'ятати, що вони, погодившись на участь у моравській місії, добровільно відмовилися від усіх матеріальних, духовних та інтелектуальних вигід і переваг, які надавало життя в тогочасній фактичній світовій столиці – Константинополі та ще й у близькості до «багрянородного» візантійського імператора. Натомість вони обрали непевність та гарантовані невигоди й небезпеки місії на околиці ойкумени, тобто цивілізованого світу.

.....

* Франко І. Рец. на: А. Соболевский. Древняя церковнославянская литература и ее значение // Зібрання творів у 50-ти т.– Т. 38.– К.: Наук. думка, 1983. – С. 450.

Протягом трьох з половиною років солунським братам та їхнім помічникам з моравської місії вдалося завершити роботу над перекладом старослов'янською мовою основного корпусу богослужбової літератури, а також підготувати своїх учнів для висвячення у сан священика. Причому, треба думати, підготовка учнів велося слов'янською мовою, тому вихованці Константина і Мефодія були готові проповідувати християнське віровчення слов'янською мовою. Однак самі Константин та Мефодій не могли ні канонізувати власні переклади богослужбові літератури, ні висвятити підготовлених учнів. Це могли зробити або в рідному Константинополі, або в невідомому Римі, або у неприязних до них Зальцбурзі чи Пассау. Константин і Мефодій обирають Рим, і цей вибір є дуже показовим, бо він засвідчує прагнення слов'янських просвітителів ретельно дотримуватися усталених церковних правил (терени Великої Моравії та Блатенського князівства підпадали під юрисдикцію Рима) та ні за яких обставин не піддаватися звабі пошуку скороминущих політичних вигод.

На шляху до Рима Константин та Мефодій разом із учнями зупинилися у паннонському місті Мозабург у князя Коцела, який правив Блатенським князівством. Тут солунські брати затрималися майже на півроку. Протягом цього часу вони навчали учнів, яких послав до них князь Коцел (за одними даними, учнів було 50, а за іншими – 200). У кожному разі, Константин та Мефодій дістали нагоду не

лише ще раз апробувати свої переклади богослужбової літератури старослов'янською мовою, а й оцінити привабливість для місцевої людності ідеї слов'янізувати церковні відправи. Є всі підстави стверджувати, що у Блатенському князівстві вони отримали цілковите схвалення своєї просвітницької праці, тому продовжили подорож до Рима.

Не можна виключати й такої можливості, що з огляду на давні й тісні зв'язки Великої Моравії з Аквілеєю, звідки, як відомо, було скеровано щонайменше дві місії для охрещення великоморавян, Константин і Мефодій вирішили просити аквілейських першоєрархів висвятити своїх учнів. Можливо, саме тому вони зупинилися у Венеції, тогочасному центрі аквілейської патріархії, або архієпископства, де й відбулася, як свідчить «Житіє св. Кирила», відома дискусія Константина з тримовниками, які рішуче заперечували доцільність перекладу сакральної літератури мовою слов'ян. Глибокий християнський гуманізм власних переконань допоміг Константинові перемогти у дискусії з консервативним духовенством Венеції.

Однак перемога у дискусії з тримовниками мала радше психологічне значення, бо доля слов'янської місії Константина і Мефодія вирішувалася у Римі. Рим, як відомо, був цілком незнайомий для візантійських просвітителів, та несподівану сильну підтримку у центрі західного християнства вони одержують від св. Климента, власне завдяки його мощам, які Константин знайшов у Херсонесі 861 р.,

а тепер віз їх у Рим. Для папи, як, зрештою, і для всіх християн, мощі св. Климента були безцінною святинею, яку, очевидно, віддавна вважали безнадійно втраченою. А тут стало відомо, що мощі св. Климента везуть ромеї Константин та Мефодій. Тому нема нічого дивного в тому, що солунських братів разом із їхніми учнями папа римський, чи як його названо у «Житії св. Кирила», апостолик Андріан вийшов зустрічати із своїм почтом аж за мури міста, щоб виявити глибоку повагу до визначної святині Вселенської церкви та засвідчити вдячність за безцінний дарунок – мощі св. Климента.

Вважається, що в Римі брати зупинилися в одному із грецьких монастирів, найімовірніше у монастирі св. Пракседи, неподалік храму Санта-Марія-Маджоре*. Їх перебування в Римі організував папський бібліотекар Атанасій, з яким, як вважають дослідники, тривалий час листувався колишній патріарший бібліотекар, а згодом керівник великоморавської місії Константин Філософ. Папа розпорядився створити комісію на чолі з єпископами Формозієм та Гейдериком, яка мала вивчити привезені старослов'янські переклади та проіспитувати учнів Константина та Мефодія. За результатами роботи комісії папа визнав переклади Константина та Мефодія канонічними й наказав освятити їх у соборі Санта-Марія-Маджоре. Серед текстів, пе-

* Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. – К., 2004. – С. 75.

рекладених у Моравії та Паннонії і схвалених папою, імовірно, була Літургія, причому не Літургія Іоанна Золотоустого, поширена у східному обряді, а літургія св. Петра, характерна для західного обряду; Денні служби, Псалтир та Арпакос. Учнів з Моравії, серед яких були Климент, Наум та Горазд, висвятили на священиків. Вони одразу ж, як зазначено в «Житії св. Кирила», відправили літургії слов'янською мовою у головних храмах Рима – соборі Св. Петра, костелах Св. Петроніли, Андрія та соборі Св. Павла*. Дуже важливим та, очевидно, несподіваним для солунських братів став намір папи римського висвятити Мефодія на єпископа для Моравії та Паннонії. Цим кроком Папа Андріан II досягав подвійної мети – конфесійно-культурної (наближував до слов'ян християнське віровчення) та політичної (ослаблював франкські архідіацезії Зальцбурга, Регенсбурга, Пассау, виводячи з їхнього безпосереднього підпорядкування церкву на Моравії та Паннонії). Так завдяки величезній подвижницькій діяльності солунських братів було реалізовано плани князя Ростислава, коли він звертався спершу до Рима, а потім – до Константинополя.

Тріумфальний візит солунських братів до Рима затьмарила невиліковна хвороба Константина, від

.....

* Пространное житие Кирилла // Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX–XVIII веков / перевод И. Калганова и Д. Полывяного. – Москва: Художественная литература, 1990. – С. 125.

якої він помирає 14 лютого 869 р. За п'ятдесят днів до смерті Константин прийняв чернечий постриг під іменем Кирила. Спершу, за заповітом матері, Мефодій хотів поховати брата в одному з монастирів на горі Олімп. Однак папа римський, визнаючи величезні заслуги Кирила перед Церквою, наполягав, щоб видатного слов'янського просвітителя було поховано у соборі Св. Петра в Римі. Мефодій погодився на поховання Кирила в Римі, проте місцем поховання обрав собор Св. Климента. Вибір собору Св. Климента як місця поховання Кирила можна пояснити не лише тим фактом, що саме Кирило під час хозарської місії відшукав мощі святого папи-вигнанця, а й бажанням Мефодія віддати належне допомозі чи своєрідній чудесній співпраці св. Климента в успішному проведенні слов'янської місії – адже не буде перебільшенням сказати, що саме привезені Константином у Рим мощі св. Климента, попри активну протидію франкського єпископату, стали запорукою прихильного ставлення папської курії як до слов'янських перекладів, так і до учнів солунських братів.

Після передчасної смерті Кирила Мефодій у сані єпископа слов'ян відбув до своєї пастви. Спершу він прибув у Паннонію, а згодом, у 870 р., вирушив у Моравію. По дорозі за наказом зальцбурзького єпископату, зокрема Германліха з Пассау, Адальвіна Зальцбурзького та Анно, його схопили та ув'язнили, а в листопаді 870 р. у Регенсбурзі його судив Людовік Німецький. Мефодієві

інкриміновано узурпацію церковної влади на теренах, підпорядкованих франкським єпископам. У в'язниці Мефодій пробув, очевидно, аж до червня 873 р. і був звільнений завдяки наполегливому заступництву спершу папи Андріяна II, а потім його наступника – папи Івана VIII. Щоб добитися звільнення Мефодія з в'язниці, Іван VIII після кількох безуспішних вимог папи Андріана II змушений був відрядити свого легата – Павла з Анцони, який, погрожуючи єпископам Германліху та Адальвіну відлученням від церкви, нарешті домігся виконання папського розпорядження. Про разючу відмінність у ставленні до Мефодія папи та франкських єпископів свідчить тогочасна папська кореспонденція. Папа називає Мефодія «нашим найсвятішим братом» та гостро картає єпископа Германріха за знущання над Мефодієм: «Котрого ж то – не кажу єпископа, котрого світського чоловіка, навіть тирана жорстокість не перевершила твоя сваволя, не перемогла твоя звіряча жорстокість? Брата і співєпископа нашого Мефодія тюремними карами караючи, під голим небом довгі дні при найострішій зимі та під лютими дощами тримаючи, а від завідування повіреної йому церкви відводячи, ти дійшов до такої скаженини, що його приволочено на собор єпископів…»*.

.....

* Цит. за: Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти Т. – Т. 40. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 31.

Після звільнення з ув'язнення Мефодій знову прямує у Рим, щоб одержати підтвердження своїх повноважень уже від нового папи – Івана VIII. Новий папа не лише підтвердив повноваження, надані Мефодієві його попередником, а й висвятив Мефодія на архієпископа, підпорядкувавши йому дуже давню митрополію Сірміум (нині її центр – це місто Сремська Мітровиця у Сербії). Незважаючи на незаперечний авторитет у папи римського, нападки на Мефодія з боку першоієрархів франкської церкви то слабшали, то посилювалися. Негативний вплив на діяльність архієпископа Мефодія справляв той факт, що на князівському столі у Моравії Ростислава змінив германофіл Светоплук. Здебільшого конфлікт архієпископа Мефодія та князя Светоплука пояснюють їхніми світоглядними розбіжностями: Мефодій сприяв розвитку слов'янської богослужбової традиції та старослов'янської писемності загалом, тоді як Светоплук був германофілом і прихильником латинської мови. Проте, як свідчать результати новіших досліджень, причина конфлікту полягала в непримиренності архієпископа Мефодія щодо розпусного життя князя Светоплука та легковажному його ставленні до церкви. Навіть якщо піддавати сумнівам достовірність історії про те, як одного разу князь Светоплук навідався на богослужіння по дорозі з полювання та завів у церкву мисливських собак, то у проповіді «До володарів краю», автором якої вважають Мефодія, звучить категоричний осуд світських правителів, які порушують засади християнської моралі.

Однак авторитет архієпископа Мефодія був наскільки великим, що ніхто з його недоброзичливців-германофілів не наважувався вступати з ним у відкриту конфронтацію. В умовах хиткого затишшя Мефодій разом з учнями багато працює над старослов'янськими перекладами богослужбової літератури. Щоправда, у 880 р. в результаті інтриг та наклепів одного з «помічників» Мефодія – єпископа Вікінга змушений був поїхати до Рима, щоб особисто довести власну невинуватість та вкотре добитися підтвердження права надалі використовувати у богослужіннях старослов'янську мову*. Отримавши цілковиту підтримку папи, Мефодій наступного, 881 року, уперше за час моравської місії вирушає до Константинополя, сподіваючись там добитися права поширити старослов'янську мову в богослужіннях і на Болгарію. Після повернення з Константинополя продовжує служіння у Великій Моравії. Помер архієпископ Мефодій 6 квітня 885 р. Місце його поховання досі залишається невідомим, хоча існують припущення, що це міг бути Велеград, Старе Место або Мікульчіце.

На жаль, не збереглося жодної пам'ятки старослов'янської мови, писаної у період моравської місії Константина та Мефодія. Цей фактор і став причиною тривалих дискусій з приводу авторства як перекладів Константина та Мефодія, так і їхніх оригінальних творів. Переважна більшість славістів сходяться

.....

* Дет. див.: Власто А. П. Цит. пр. – С. 93–98.

на думці, що єдиним відомим нам оригінальним твором, автором якого з певністю можна вважати Константина, є т. зв. Прогласі свѧтаго вангеліѧ (див. розділ «Зразки старослов'янських текстів»), яке І. Франко подає повністю у своїй «Історії української літератури…», бо воно, за його словами, «написано талановито і свідчить про щирий інтерес автора до слов'ян і розпочатого між ними діла Божого»*.

Після смерті Мефодія у Великій Моравії взяло гору «германофільське» крило проводу місцевої церкви, очолюване єпископом Вікінгом та підтримуване князем Светоплуком. Вважається, що вже в 886 р. через інтриги та жорстокі переслідування багато учнів св. Кирила та Мефодія покинули землі Великої Моравії, а декотрих із них навіть продали в рабство. У результаті таких репресій старослов'янська писемність у Великій Моравії занепадає, а в її протословацькій частині з приходом угрів на Придунайську низовину зовсім зникає. У проточеській частині Великої Мораві, що зберегла свою незалежність, старослов'янська писемність, попри заборони та утиски, проіснувала аж до кінця XI ст., коли 1097 р. з наказу Бжетіслава II було латинізовано її останній осередок – Сазавський монастир: місцевих монахів розігнано, а слов'янські книги спалено**.

.....

* Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства… // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т.– Т. 40. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 34.

** Večerka R. Staroslověnská etapa českého písemnictví. – Praha, 2010. – S. 35.

Хоча Константин та Мефодій, найімовірніше, родом не були слов'янами, проте слов'яни, слов'янська культура стали одним із пріоритетних зацікавлень солунських братів і саме в цій царині їх сподвижницька праця стала надійним фундаментом самобутньої слов'янської культури історичних часів. Виняткове місце св. Кирила та Мефодія в історії слов'янської культури зумовлено такими їхніми здобутками:

1. Св. Кирило та Мефодій створили першу слов'янську азбуку – глаголицю.

2. Солунські брати запропонували та апробували основні принципи та норми першої літературної мови слов'ян – старослов'янської. Старослов'янська мова стала першою літературною мовою в середньовічній Європі, створеною на живомовній основі.

3. Просвітителі слов'ян створили перші переклади старослов'янською мовою, які уможливили проведення богослужіння рідною мовою слов'ян.

4. Св. Кирило та Мефодій підготували цілу когорту учнів – понад 200 священиків та дияконів, які після їх кончини змогли стати достойними продовжувачами багатих традицій своїх учителів. Найвідоміші учні св. Кирила та Мефодія – Климент Охридський (помер 918 р.), Наум (помер 910 р.), Константин Преславський (помер в кін. 20-х р. IX ст.), а також Горазд, Ангелар, Лаурент, Григорій Пресвітер Мніх,– успішно втілювали в життя ідеї своїх учителів у нових культурно-історичних умовах.

5. Константин і Мефодій виявили винятковий дипломатичний хист, завдяки якому слов'яни

перші серед європейських народів (набагато раніше, ніж германські та більшість романських народів) здобули право говорити з Богом рідною мовою. При цьому треба зауважити, що як схвалення старослов'янських перекладів, так і право проводити богослужіння старослов'янською мовою вони здобули абсолютно офіційно спершу в Римі, а згодом і в Константинополі. Їхня діяльність припала на вельми непростий період взаємин між Римом та Константинополем. Однак, незважаючи на революційно-епохальні результати слов'янської місії, вона не спричинилася до погіршення стосунків між східним та західним центрами християнства, навіть навпаки – св. Кирило та Мефодій стали багато в чому недосяжним еталоном відкритого, демократичного, справді християнського сподвижництва, вільного від політичного розрахунку чи інших меркантильних інтересів.

Відомий сербський письменник і літературознавець Мілорад Павич у романі «Хозарський словник» подає дуже образне бачення ролі св. Кирила у слов'янській культурі: «Він (Кирило. – *Л. Б.*) перекладав із грецької слов'янською церковні книги, а навколо нього збиралися юрби. Мали очі там, де колись мали роги, і, було се видно, підперізувались зміями, спали головами на південь, а зуби, які випадали, закидували за свої хати».

Культ св. Кирила та Мефодія завжди вшановували слов'яни, про що свідчить, наприклад, українське «Житіє і труди преподобних отців Методія

і Константина, названого Кирилом, єпископів моравських, учителів словенських» у «Четьї-Мінеї» Д. Туптала, XVII ст.*. Проте масової популярності культ св. Кирила та Мефодія набуває у часи слов'янського національного відродження. У січні 1846 р. українські інтелектуали В. Білозерський, О. Маркевич, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров заснували таємне товариство, яке назвали Кирило-Мефодіївським братством.

Вибір назви таємного товариства, очевидно, був покликаний підкреслювати спадкоємність високих ідеалів св. Кирила та Мефодія та їх актуальність в умовах тогочасної України. Адже товариство ставило перед собою мету побудувати майбутнє суспільство на засадах християнської моралі, створити демократичну федерацію слов'янських народів на принципах рівності й суверенності, інтегровану навколо майбутньої України; зрівняти у правах усі слов'янські народи та їх національної мови і культури.

З подібних мотивів 24 травня 1858 р. відбулося урочисте вшанування пам'яті св. Кирила та Мефодія у болгарському Пловдиві. У 1863 р. на честь тисячоліття початку моравської місії Синод Російської православної церкви постановив щорічно відзначати свято солунських братів. Папа Лев XIII, який з особливою увагою ставився до слов'ян, у 1880 р. канонізував св. Кирила та Мефодія.

.....

* Туптало Д. Житія святих. – Т. 10. – Львів: Свічадо, 2010. – С. 205–232.

Глибоко символічним стало проголошення автокефалії Болгарської православної церкви у День св. Кирила та Мефодія – 24 травня 1872 р. Символічний характер постатей св. Кирила та Мефодія для слов'янського національного відродження уособлює полотно «Св. Кирило та Мефодій» (1885 р.) геніального польського маляра Я. Матейка.

На честь солунських братів протягом 1907–1936 рр. було проведено 7 Велеградських конгресів, які, спираючись на Кирило-Мефодіївські традиції, по суті започаткували екуменічний рух в Європі. Прикметно, що одним із організаторів цих конгресів та головуючим на перших двох був митрополит Андрей Шептицький.

Папа Іван-Павло II найповніше розкрив життєвий подвиг слов'янських апостолів у апостольському листі *Egregiae virtutis* (1980). Разом зі св. Венедиктом він проголосив святих Кирила і Методія покровителями Європи. Іван-Павло II в енцикліці *Slavorum Apostoli* (1985) розглядає кирило-мефодіївські традиції в контексті приготувань до майбутніх євроінтеграційних змагань. Папа зазначає, що тіло європейського християнства як одне ціле мусить дихати «двома легенями» східної та західної традиції.

Свідченням високої оцінки просвітницької діяльності св. Кирила та Мефодія стало їх визнання святими рівноапостольними як католицькою, так і православними церквами. Церква відзначає свята рівноапостольних Кирила та Мефодія 14 і 27 лютого, 19 квітня, 24 травня. 5 липня Чехія та Сло-

ваччина відзначають Дні св. Кирила та Мефодія як державне свято. У Болгарії ще від поч. XX ст. найвищою державною відзнакою є орден «Святі рівноапостольні Кирило і Мефодій». Указом президента України від 17 вересня 2004 р. в Україні 24 травня відзначають День слов'янської писемності. На високому державному рівні вшановують св. Кирила і Мефодія і в інших слов'янських країнах, зокрема Росії, Білорусії, Сербії, Чорногорії, Македонії.

МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ СВ. КИРИЛА НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У сучасних наукових та публіцистичних джерелах часто згадують про перебування св. Кирила і Мефодія на теренах України та оцінюють їх роль в історії України чи окремих її регіонів. Як правило, йдеться про перебування солунських братів на півдні сучасної України, зокрема в Криму, та на Закарпатті. Справді, під час хозарської місії Константин не лише відвідав Херсонес, а й віднайшов там мощі св. Климента*. Оскільки на час хозарської місії в Константинополі Русь сприймали як вельми войовничого та небезпечного сусіда, про що писав патріарх Фотій**, є всі підстави вважати, що

* Глибокий та дуже докладний аналіз усього комплексу проблематики, пов'язаної з культом св. Климента, представлений у монографії І. Франка «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди» (Зібр. тв. у 50-ти т. – Т. 34. – С. 7–347).

** Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т.– Т. 1. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 393.

Константин одержав ще й завдання не лише ближче познайомитися з войовничими сусідами, а й, можливо, з'ясувати шляхи встановлення з ними дружніших контактів. Зрештою, як відомо, уже 863 р. патріарх Фотій заявляв про християнізацію Русі, проте чи мав якийсь стосунок до початку християнізації Русі Константин, є питанням вельми складним, яке, на жаль, не входить у коло зацікавлень сучасних славістів. Натомість об'єктом загальної уваги вчених став фрагмент із «Житія св. Кирила», в якому стверджується, що в Херсонесі «знайшов він Євангеліє і Псалтир, писані роусьскы письмены, і чоловіка, що розмовляв цією мовою. І, порозмовлявши з ним, збагнув цю мову та, порівнявши її зі своєю, виокремив голосні та приголосні. І, вознісши молитву Богові, незабаром почав читати і говорити»*. Ця фраза ще в 1848 р. стала основним аргументом для І. Срезневського на користь гіпотези про існування слов'янських, точніше «русскіх» перекладів богослужбової літератури до Кирила і Мефодія. У 1848 р. цей вчений безапеляційно заявляв: «Нема найменших підстав піддавати сумнівам правдивість переказу про "русский" переклад книг у IX ст., до Кирила та Мефодія».

Тут треба наголосити, що багато вчених порізному тлумачать відетнонімний прикметник роусьскы: одні його розуміють як «руський, або український», другі – як «російський», а треті – як

* Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX–XVIII веков. – Москва: Худ. лит., 1990. – С. 116.

«східнослов'янський». Якщо тлумачення старослов'янського прикметника роусьскы як «руський, або український» або як «східнослов'янський» цілковито залежить від переконань автора щодо періодизації історії східнослов'янських мов, то тлумачення старослов'янського прикметника роусьскы із «Житія св. Кирила» виключно лише як «російський» цілком хибне і нічого, окрім безпідставних політичних амбіцій, за собою не має.

Згодом на підставі тверджень І. Срєзнєвського сформувалася так звана руська, або українська теорія походження старослов'янської мови та слов'янської азбуки, що завжди знаходила своїх прихильників та популяризаторів, проте ніяких інших свідчень, що говорили б на користь цієї гіпотези, не існує. Адже перш ніж заявляти, що перші слов'янські переклади Євангелія та Псалтиря було знайдено в Херсонесі 860 р. та вони були записані «руськими літерами», варто було б відповісти на такі запитання: 1) коли і де русичі ще до 860 р. прийняли християнство; 2) наскільки численними були ті християнські «руські» громади, що вони могли собі дозволити замовити переклад богослужбової літератури рідною мовою; 3) хто з константинопольських патріархів або з римських пап дозволив використання цих книг; 4) чому не збереглося ім'я цього сподвижника-перекладача. Пошук відповіді на ці очікувані запитання миттєво перекваліфіковує руську гіпотезу в міф. Видатний славіст В. Яґич із цього приводу зауважував: «Якщо розуміти все,

як розповідає легенда, то слід було б припустити, що Константин знайшов не лише глаголичне письмо, а й готовий переклад Євангелія та Псалтирі; тобто все основне було зроблено без нього і до нього. Такій думці суперечить хід і всі історичні свідчення того визначного культурного здобутку, який нерозривно пов'язанитй з іменем Константина-Кирила»*.

На нашу думку, заслуговує на увагу пояснення прикметника роуськы у згадуваному фрагменті «Житія св. Кирила» як «германський», а точніше «готський». Відомо, що на території Криму ще від поч. V ст. оселилися готи і тут, у Манкупі (кол. назва Теодоро), існувала так звана кримська християнська єпархія. Поселення вестготів у Криму проіснували аж до XVIII ст.** Оскільки готський християнський проповідник єпископ Вульфіла ще в 70-х роках IV ст. на базі грецького та латинського алфавітів створив готську абетку та переклав Євангеліє, частину Старого Заповіту готською мовою, то, зрозуміло, готська християнська література не була в Криму рідкістю, тому є всі підстави вважати, що Євангеліє та Псалтир, які побачив у Херсонесі Константин, могли були готськими. Зрештою, ближче знайомство із готським алфавітом, створеним на базі грецького, як і з самими перекладами Євангелія, могли

* Ягич И. В. Вопрос о Кирилле и Мефодии в славянской филологии. – Санкт-Петербург, 1885. – С. 64.

** Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 155.

послужити для Константина своєрідним поштовхом або зразком у його слов'янській місії.

Однак було б несправедливо і, головне, хибно говорити лише про міфи, пов'язані з перебуванням Константина на теренах сучасного півдня України.

Адже під час хозарської місії у Херсонесі Константин відшукав мощі св. Климента, і вплив цієї події як для української, так і загальнослов'янської історії годі переоцінити: завдяки мощам св. Климента Константин та Мефодій здобувають у Римі прихильне ставлення до ідеї запровадження серед слов'ян богослужіння рідною мовою. Через більш як сто років після того князь Володимир Великий, здобувши мечем Корсунь, привозить звідти у Київ частину мощей св. Климента, які знову через півтора століття відіграли визначну роль в історії церкви в Русі-Україні: коли 1145 р. київський митрополит Михайло II самовільно покинув Київ і поїхав у Візантію, то руські єпископи, за прикладом греків, які здійснювали обряд хіротонії мощами Івана Хрестителя, висвятили на митрополита Клима Смолятича: **тако съгадавъши главоѫ св. Климента поставиша митрополитомь**. І. Франко дотепно зауважує, що мощі св. Климента «мали ту добру прикмету, що могли появлятися, де і коли було їх треба»*.

* Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди // Іван Франко. Зібр. тв. у 50-ти т. – Т. 34. – С. 265.

Із західноукраїнськими землями пов'язані твердження, за якими св. Кирило і Мефодій принесли християнство на терени історичного Закарпаття. Такі міркування виникли ще в кінці XIX ст. не без впливу дуже популярного серед сусідніх народів – чехів та словаків – культу св. Кирила та Мефодія. Проте в кінці XX ст. гіпотезу про християнізацію Закарпаття св. Кирилом та Мефодією підхопили так звані неорусини, які почали її використовувати як пропагандистський ресурс: мовляв, місцеве автохтонне населення Закарпаття, на відміну від українців, було охрещено св. Кирилом і Мефодієм, а не Володимиром Великим. Як основний аргумент на свою користь вони використовують той факт, що моравська місія Константина і Мефодія відбувалася на суміжних із сучасним Закарпаттям землях – Моравії і Паннонії, а тому солунські брати охрестили автохтонне населення Закарпаття на більше ніж 120 років раніше, ніж відбулося хрещення України-Русі.

Якою б сильною не була спокуса оголосити себе прямим спадкоємцем славних кирило-мефодіївських традицій, проте вона безпорадна перед доказовістю цілої низки фактів. Так, досі нез'ясованою залишається статус державних утворень на теренах сучасного Закарпаття в середині IX ст. Невідомо, хто з місцевих князів ухвалив доленосне рішення християнізувати своє князівство та запросив з цією метою Константина і Мефодія. Константин на час свого перебування на Моравії та Паннонії, очевидно, не мав священичого сану, а тому й не міг нікого

хрестити. Навіть якщо припустити, що закарпатців охрестив Мефодій, то годі пояснити, як існувала християнська церква на Закарпатті в середині IX ст., тобто які священики, з якими сакральними книгами та в яких церквах залишилися після охрещення, адже перші висвячені учні Константина та Мефодія, а також перші переклади старослов'янською мовою потрапляють на Моравію та Паннонію після смерті св. Кирила. На Закарпатті, на відміну від Моравії та Паннонії, досі не виявлено ніяких слідів християнізації в середині IX ст. Переконливо спростовує міф про християнізацію Закарпаття солунськими братами той факт, що на теренах історичного Закарпаття, тобто сучасного Закарпаття та Східної Словаччини, не виявлено жодної глаголичної пам'ятки, а як відомо, кирило-мефодіївська християнська традиція нерозривно пов'язана саме з глаголичною писемністю. Більше того, 1951 р. у м. Михайлівці (Східна Словаччина) було виявлено надгробний камінь князя Пресіана, датований 1060 р*., напис на якому було виконано кирилицею, тобто письмом, нерозривно пов'язаним зі святоволодимирівською, а не кирило-мефодіївською християнською традицією.

Заперечення ймовірності християнізації Закарпаття св. Кирилом та Мефодієм аж ніяк не озна-

* Ткадлічек В. Кирилівський напис в Михайлівцях // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Т. 14. – Пряшів, 1986. – С. 395–410.

чає, що в другій половині IX ст. окремі предки сучасних українців не могли мали ніяких контактів із слов'янами-християнами Моравії та Паннонії: передусім завдяки торгівлі вони, очевидно, бували у своїх сусідів, де могли ознайомитися з місцевою християнською традицією (дехто міг навіть і охреститися) та потім популяризувати її серед своїх співплемінників. Однак такі факти не були масовими, тому й автохтонне населення Закарпаття, як й інших українських земель, було охрещено та одержало кириличну писемність з Києва, а отже, належить до святоволодимирівської християнської традиції.

ПРО ПОХОДЖЕННЯ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Коли завдяки успіхам порівняльно-історичного мовознавства було з'ясовано, що старослов'янська мова не є мовою-основою усіх слов'янських мов, а що вона, як і інші слов'янські мови, також походить від одного з праслов'янських діалектів, то почали з'являтися гіпотези, які намагалися розкрити походження старослов'янської мови. Пошук діалектної основи старослов'янської мови часто ускладнювали політично вмотивовані прагнення багатьох діячів слов'янського відродження «націоналізувати» багатющу та найдавнішу спадщину слов'янства, тому і цей суто політичний, суб'єктивний чинник у сумі зі складністю розв'язання низки лінгвістичних проблем спричинився до появи багатьох теорій, які розкривають діалектну базу старослов'янської мови.

Старослов'янська мова, як і кожна інша літературна мова, має діалект, що ліг в її основу, тобто на базі якого вона сформувала власні самобутні норми – фонологічні, граматичні, словотвірні, а також

основний лексичний запас. У 1814 р. відомий чеський учений, засновник славістики Й. Добровський висловив міркування, що в основі старослов'янської мови лежить старосербське наріччя. Нині відомо, що ці твердження Й. Добровського спиралися на вельми приблизні уявлення тогочасної славістики про південнослов'янські мови, які всі в ті часи нерідко називали сербською. Поява праць видатного сербського філолога С.-В. Караджича – граматики *Писменица сербскога језика* (1814), а особливо словника *Српски рјечник* (1818 р.) – змусили Й. Добровського в 1823 р. переглянути свої попередні погляди і заявити, що основою старослов'янської мови є старожитній спільний сербсько-болгаро-македонський діалект. Однак згодом славісти відмовилися від сербської теорії походження старослов'янської мови і лише в XX ст., у міжвоєнний період, цю теорію несподівано підтримав також С. Кульбакін, на той час професор Белградського університету. Прикметно, що у праці *Древнецерковнославянский язык* (Харків, 1911–1912) він вважав, що старослов'янська мова виникла на базі болгарських діалектів.

Автором паннонської теорії походження старослов'янської мови є В. Копітар, який у 1810 р. стверджував, що в основі старослов'янської мови лежать паннонські, або словінські діалекти. Згодом В. Копітара підтримав Ф. Міклошич, який, щоправда, включив до ареалу діалектної бази старослов'янської мови, окрім паннонських, або словінських, діалектів, ще й моравські. Паннонську теорію

намагалися обґрунтували не лише історико-культурними фактами (передусім перебуванням солунських братів на теренах Паннонії), а й мовними – численними паннонізмами на зразок балии, братръ, ближика, отокъ, рачити; значною кількістю германізмів та латинізмів у найдавніших пам'ятках старослов'янської мови, адаптованих на базі словінських діалектів; регулярним вживанням ь та ъ тощо. Нині на користь паннонської теорії обережно висловлюється російський славіст О. Трубачов, заявляючи, що цю теорію рано ще здавати в архів.

Окремої уваги вимагають спроби низки вчених обґрунтувати теорію, за якою перша літературна мова слов'ян сформувалася на базі східнослов'янського мовного ареалу. Уперше подібні міркування висловив відомий російський історик Міхаїл Погодін. У праці *Записка о древнем языке русском* він категорично заявляє, що *наше настоящее великороссийское наречие, которым мы пишем и говорим, гораздо ближе к древнему церковному наречию, языку Остромирова евангелия, летописей и грамот, чем сербское или болгарское и всякое другое, во все известные периоды их развития*[*]. Підставою для таких революційних заяв російського історика стало не лінгвістичне порівняльно-історичне дослідження, а його емпіричне спостереження над мовою старослов'ян-

[*] Погодин М. П. Записка о древнем языке русском // Извѣстія Императорской Академіи Наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности. – Т. 5. – С.-Петербургъ, 1856. – С. 73.

ських текстів, їх звичайне, сказати б, побутове зіставлення з тогочасною російською літературною мовою. Цього цілком вистачило М. Поґодіну, щоб заявити: *Следовательно, церковный язык есть наш язык, или, по крайней мере, наше древнее великороссийское наречие было к нему самое близкое, почти тождественное*[*]. Звичайно, близькість чи навіть тотожність окремих елементів літературної російської та старослов'янської мов була і зрештою залишається очевидною. Проте чи може цей факт свідчити, що саме російська мова стала основою старослов'янської? Звичайно, ні! Ні фонетичні, ні граматичні, ні, зрештою, лексичні особливості старослов'янської мови не виявляють своєї східнослов'янської, а отже, і російськомовної генези, а факт їх близькості чи навіть тотожності можна (і варто!) пояснювати впливом старослов'янської писемності на російську літературну мову, а не навпаки. Та це не дуже обходило М. Поґодіна. Адже така довільна інтерпретація ґенези старослов'янської мови стала стрижневим елементом сумнозвісної гіпотези, за якою автохтонними мешканцями Києва та Київщини були росіяни (великороси, за термінологією М. Поґодіна), які в другій половині XIII ст. під натиском монгольської навали покинули ці землі, а на їх місце прийшли українці (малороси), переселенці з території сучасної Галичини. Щоб сформувати доказову базу гіпотези, Поґодіну довелося

.....

[*] Там само. – С. 79.

кардинально розширити ареал розселення росіян на час виникнення старослов'янської писемності. У М. Поґодіна споконвічно російським став не лише Київ, а й столиця грецької Македонії – місто на березі Егейського моря – Солунь, адже саме росіяни, на переконання російського історика, навчили говорити по-російськи солунців та, очевидно, й св. Кирила і Мефодія: *племя, что мы теперь называем великороссийским, могло жить в окрестностях Солуни, близъ берегов Черного моря, на Днепре в Киеве и в нынешней Великороссии*. Поґодінську гіпотезу переконливо розкритикували українські вчені (В. Антонович, М. Грушевський, М. Максимович, А. Кримський та ін.), проте в їхній аргументації відсутнє спростування антинаукових тверджень про «російськість» старослов'янської мови.

Окрім М. Поґодіна, східнослов'янське – російське або українське – походження старослов'янської мови намагалися довести В. Григорович, Н. Нікольський, П. Черних та ін., однак свою аргументацію вони будували на свідченнях «Житія св. Кирила» щодо віднайдення ним у Херсонесі Євангелія та Псалтиря, писаних **роусьскы письмены**. Попри неспростовні суто лінгвістичні контраргументи з боку прихильників болгаро-македонської теорії, з патріотичних міркувань руську теорію не забувають донині. Так, російський славіст В. Істрін на підставі згадки про **роусьскы письмены** також прагне відшукати діалектну основу старослов'янської мови на сході слов'янського ареалу, роблячи при цьому нічим

не обґрунтовані, м'яко кажучи, романтичні висновки: «Книги, знайдені Константином у Херсонесі, були написані по-східнослов'янськи»*. М. Брайчевський в унісон з В. Істріним заявляє: «Той самий зміст оповідання (йдеться про згадуваний фрагмент «Житія св. Кирила». – *Л. Б.*) не залишає сумніву, що йдеться про східнослов'янські переклади біблійних книг. Кирило, отримавши руські Євангеліє та Псалтир, дуже швидко навчився читати їх за допомогою людини, знайомою з тою грамотою»**. Вельми показовим є ставлення до руської гіпотези походження старослов'янської мови знавця історії української мови – І. Огієнка, який фактично однозначно підтримує болгаро-македонську теорію походження старослов'янської мови, та все ж не може утриматися від спокуси подати на користь руської теорії свідчення Константина Граматика, сербського вченого XIV ст., автора праці *Сказание о письменѣхъ*, у якій той стверджував, що, мовляв, св. Кирило не сам робив переклади Святого Письма, а використав роботу своїх руських (українських) попередників. Свої твердження Константин Граматик, а вслід за ним і сам І. Огієнко, аргументують низкою українізмів, характерних для старослов'янських текстів. І. Огієнко також подає й інші факти, які можуть, на його думку, свідчити на користь руської теорії, проте

* Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. – Москва, 1963. – С. 26.

** Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 2007. – С. 125–126.

загальний висновок ученого об'єктивний: «На жаль, ще не зроблено докладного досліду, щó саме в'яже говори української мови з мовою старослов'янською, а поки не буде зроблено такий дослід, трудно говорити про вплив мови староукраїнської на мову старослов'янську»*.

Варто спеціально наголосити, що в багатьох славістичних та україністичних дослідженнях маємо справу зі спрощеною інтерпретацією факту прихильності визначного українського лінгвіста І. Огієнка до української теорії походження старослов'янської мови. Так, М. Станівський хибно зараховує його до беззастережних прихильників цієї теорії. Правильніше, на нашу думку, вважати І. Огієнка симпатиком цієї теорії, яку він вважав «трохи за смілою, але все-таки недалекою від правди»**. Адже І. Огієнко в іншому місці своєї праці однозначно твердив, що «староцерковнослов'янська мова – це одне з слов'янських наріч IX віку, болгарське, а власне, її македонське наріччя, це мова-сестра всім слов'янським мовам»***.

Моравську гіпотезу про походження старослов'янської мови висунув у 1824 р. К. Ф. Калайдович, у 1885 р. його підтримав Є. Голубинський. П.-Й. Шафарик у 1826 році також висловлював обережні здогади, що, мовляв, будова словацької мови, прабать-

* Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. – Вінніпег, 1976. – С. 286.

** Там само. – С. 238.

*** Там само. – С. 235.

ківщиною якої є землі Великої Моравії, дуже близька до «кириліки», тобто старослов'янської мови. Однак у загальновідомих «Слов'янських старожитностях» (1836–1837 рр.) П.-Й. Шафарик стверджує, що старослов'янська мова має болгарську основу. Авторство болгарської гіпотези належить не П.-Й. Шафарикові, а А. Востокову (справжнє прізвище Остенек), який у праці *Рассужденіе о славянском языке* (1820 р.) одним із перших застосував прийоми порівняльно-історичного методу при вивченні генези старослов'янських пам'яток, завдяки чому прийшов до висновку, що діалектною основою старослов'янської мови є болгарські діалекти. У 1855 р. на підставі порівняльно-історичного аналізу фонетичної системи болгарську гіпотезу діалектної основи старослов'янської мови підтримав М. Гаттала.

Дуже важливе значення для з'ясування діалектної основи старослов'янської мови мають праці В. Облака, який у 1896 р. опублікував результати дослідження слов'янських (македонських, або західноболгарських) говірок околиць міста Солуня і переконливо довів близькість, а в багатьох випадках тотожність фонологічної та морфологічної систем досліджуваних говірок та старослов'янської мови кирило-мефодіївської доби. Серед іншого, В. Облак у говірках сіл Високо та Сухо, що поблизу Солуня, зафіксував характерні для старослов'янської мови рефлекси сполук *dj, *tj – жд, шт, сліди носових: *рънка* (пор. ст.-сл.: рѫка), *чендо* (пор. ст.-сл.: чѧдо), *ензик* (пор. ст.-сл.: ѩзыкъ); вимову колишнього ѣ

як [ja] тощо. В. Яґич узагальнив результати майже столітніх студій діалектної основи старослов'янської мови у праці *Entstehungsgeschichte der altkirchenslavischen Sprache*, яка витримала два перевидання – (Відень, 1900 та Берлін, 1913). У цій праці В. Яґич також доводить, що основою старослов'янської мови стали слов'янські говірки району Солуня. Особливу доказову силу мав аналіз фонетичної структури грецизмів, зокрема назв, пов'язаних із християнським культом, у старослов'янських пам'ятках кирило-мефодіївської доби. Французький славіст А. Мазон (1923 р.) також вивчав південно-західні говори македонської мови, щоб з'ясувати діалектну основу старослов'янської мови.

Власне славістичні дослідження дали змогу не лише визначити загальну мовну основу старослов'янської мови, а й максимально її локалізувати на досить значному болгаро-македонському ареалі. Вважається, що «вузькою» батьківщиною старослов'янської мови стало так зване рупаланське наріччя македонської мови, поширене у Фракії та східній грецькій Македонії. Результативним прийомом щодо точнішої локалізації діалектної бази слов'янських перекладів Константина і Мефодія виявився аналіз ранніх грецизмів у старослов'янських пам'ятках. Він показує, що запозичення грецизмів відбулося усним шляхом, а єдиною зоною усних греко-слов'янських міжмовних контактів була саме Македонія, зокрема рідне місто Константина і Мефодія – Салоніки, у якому, окрім греків, про-

живала численна слов'янська громада. Так, Макс Фасмер ще в 1906 р. довів, що, наприклад, старослов'янська назва сѫбота «субота» – це запозичення з арамейської мови за грецьким посередництвом. Проте у грецькій літературній мові цей день тижня називався Σαββατος, тому якби цю назву було запозичено писемним шляхом, то її старослов'янським відповідником було б собота або сабота, однак у старослов'янській мові маємо сѫбота, яке постало від грецького розмовного Σαμβατος. Прикметно, що у польській мові, вплив на яку старослов'янської мови був мінімальним, маємо *sobota*, тобто тут запозичення писемне. Старослов'янська мова запозичила грецьку живорозмовну форму *τράπεζα* «стіл; стіл з їжею, їжа», а не її літературний відповідник *τετράπεζα* «стіл; стіл з їжею, їжа» (пор.: ст.-сл.: трапеза). Так само ст.-сл. кревато «ліжко» походить не від грецького книжного κράββατον, а від розмовного κρεββατον. Усним шляхом було запозичено також параскевгия, левгия та ін.*

Чеський дослідник Р. Вечерка зараховує до числа усних грецьких запозичень і окремі синтаксичні явища, що трапляються у найдавніших старослов'янських текстах. Так, він вважає, що непоодинокі випадки повторів форм з дистрибутивним значенням, зафіксовані у тексті Зографського Євангелія, беруть свій початок «зі

* Фасмер М. Греко-славянские этюды // Известия отд. русского яз. и лит. имп. Академии наук. – IX. – 1906. – С. 388–389.

середньогрецької народної мови, та, ймовірно, з мовлення солунських слов'ян*. Пор.: повелѣ имъ посадити ѩ вьсѧ на споды. на споды. на трѣвѣ зеленѣ и възлегошѧ на лѣхы. на лѣхы.

Зважаючи на відомі деталі біографії Константина і Мефодія, можна з упевненістю сказати, що саме болгаро-македонський діалект, зокрема слов'янський узус їхнього рідного Солуня, найімовірніше, опанований ними ще в дитинстві, і став базою фонологічної та граматичної структури мови слов'янських перекладів богослужбової літератури. Проте нині ніхто не наважиться стверджувати, що Константин і Мефодій, перекладаючи богослужбові тексти мовою слов'ян, змогли обмежитися лексичним запасом слов'янина-солунця. Питомий слов'янський словник тогочасного солунця (сучасного слов'янина також!) не містив десятків, навіть сотень слів на позначення абстрактних понять, якими так багаті богослужбові тексти; слов'янський лексичний запас солунця не знав і назв численних етнокультурних гебрейських (старозаповітних) понять та близькосхідних екзотизмів, а також сотень назв, пов'язаних із християнським культом. Зрештою, якщо станом на середину IX ст. щось із перерахованої лексики вже й прищепилося у слов'янському лексиконі солунців, проте такий слововжиток мав нерегулярний, фрагментарний, несистемний характер, а тому

* Večerka R. Staroslověnská etapa českého písemnictví. – Praha, 2010. – S. 105.

був цілком непридатний для відтворення у статусі лексичних норм старослов'янської мови. Якщо фонолого-морфологічна структура старослов'янської мови повторює матрицю фонолого-морфологічної структури слов'янського узуса Солуня, то лексикон слов'янських перекладів богослужбової літератури не міг бути скопійований із солунського, а мусив бути створений на нових, досі ще невідомих слов'янам засадах.

Константин і Мефодій спрямовують процес витворення старослов'янського лексикону не стільки на творення конкретних лексем, як до пошуку, часто досить тривалого, універсальних і системних принципів добору та творення лексем, які згодом і лягли в основу лексичних норм старослов'янської мови. Зважаючи на гетерогенність та гетерохронність фонолого-морфологічних та лексичних норм старослов'янської мови, марно сподіватися на опис її діалектної бази, спираючись на котрусь одну із традиційних теорій походження діалектної основи старослов'янської мови.

За містичним інстинктом усіх основоположників слов'янських (і не тільки!) літературних мов Константин і Мефодій у власних слов'янських перекладах грецьких богослужбових текстів копіюють фонологічну та морфологічну структуру рідного діалекту, а для них це був узус Солуня, завдяки чому старослов'янська мова набула своєї незаперечної південнослов'янської впізнаваності. Однак на цьому загалом завершується компетенція болгаро-

македонської теорії походження старослов'янської мови, яка розкриває початковий, солунський етап її становлення. Далі розпочинається наступний етап становлення старослов'янської мови – авторський, або кирило-мефодіївський.

Авторський, або кирило-мефодіївський, етап треба розуміти як період авторської мовотворчості слов'янських просвітителів св. Кирила та Мефодія і їхніх найближчих сподвижників, спрямованої на збагачення лексичного складу старослов'янської мови з метою повноцінного забезпечення адекватності старослов'янських перекладів. Авторський, або кирило-мефодіївський, етап становлення старослов'янської мови не може бути пояснений з погляду так званої штучної теорії походження старослов'янської мови. Адже прихильники останньої (І. Раковецький, Н. Дурново, В. Віноґрадов, Н. Толстой та ін.), не заперечуючи факту, що старослов'янська мова виникла на базі діалекту Солуня, наголошують на тому, що в стислі терміни вона стає наддіалектною, загальнослов'янською, а отже штучною. Кирило та Мефодій, очевидно, ніколи не ставили перед собою за мету створити мову для всіх слов'ян (можна з упевненістю твердити, що про існування багатьох слов'янських племен чи народів вони навіть не здогадувалися), проте численні неологізми, які з'явилися у кирило-мефодіївських перекладах, були для всіх слов'ян спершу однаково чужими, а згодом ставали однаково своїми. Загальнослов'янського, чи панслов'янського, духу старослов'янській мові

додавали численні моравізми, паннонізми, сербізми, українізми, росіянізми, питома вага яких у міру тріумфального поширення старослов'янської мови по різних слов'янських землях лише зростала. Усе це забезпечило загальнослов'янський і водночас штучний характер старослов'янської мови, однак досягнення цього статусу не було метою творців перших слов'янських перекладів, а лише побічним і неминучим наслідком їх мовотворчої діяльності.

Аналіз старослов'янської лексики дає змогу виокремити основні принципи авторського, або кирило-мефодіївського, формування лексичного рівня старослов'янської мови, які й визначили її лексичні норми. Мовотворчість Константина і Мефодія та їхніх учнів і послідовників у царині старослов'янської лексики була скерована на заповнення численних лакун на позначення абстрактних, зокрема філософських, понять та реалій, пов'язаних з християнським культом. Саме тут сповна виявилися їх геніальність, що на цілі століття випереджала не лише «технологічні» прийоми забезпечення функційної спроможності літературної мови, а й засвідчила напрочуд по-сучасному демократичне та ліберальне розуміння мовних прав особи, навіть у такій вельми специфічній сфері, як сакральна.

Найприкметнішою ознакою авторського мовотворення стала поява в перекладних текстах нових чи переосмислення значення існуючих лексем. Вірогідно, одним із таких неологізмів кирило-мефодіївської доби було, наприклад, слово грѣхъ.

Поняття, яке воно позначає у перекладних старослов'янських текстах – «свідоме порушення заповідей Божих», не існувало в язичницькому, дохристиянському світогляді. Не випадково, О. Трубачов зазначає, що «поняття «гріх» вважається остаточно термінологізованим при християнстві»*. Фонетична структура цього слова імітує південнослов'янські наслідки рефлексації сполуки **tert*, а тому ідеально вписується у фонологічну канву солунського узусу. Лексичним неологізмом у старослов'янських перекладах став іменник благо. Його пов'язують із прасл.**bolgo*, проте є всі підстави думати, що з походження це південнослов'янізм, навіть болгаризм (у східних слов'ян практично не фіксують повноголосні його відповідники). Однак у «донорському» узусі Солуня іменник **blago* позначав, без сумніву, блага матеріальні – житло, господарські приміщення, їжу, худобу тощо. У слов'янських перекладах значення лексеми благо та десятків її похідних від неї утворень Константин та Мефодій дематеріалізовують: тут вона позначає «добрі вчинки; добру справу; добро».

Яскравим прикладом авторської термінологізації праслов'янської з походження лексики є слово гласъ (<*golsъ): у болгаро-македонських говорах вона означало «голос»**, тоді як у старослов'янських

* Этимологический словарь славянских языков / Под. ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 7. – Москва: Наука, 1980. – С. 115.

** Там само. – Вип. 6. – С. 221.

текстах набуває значення «один із восьми особливих наспівів у богослужіннях, що характеризується особливою тональністю та мелодією».

У старослов'янських перекладах Константин і Мефодій часто вдаються до калькування грецьких слів, зокрема богословських понять, які, зрозуміло, не мали відповідників у їхньому рідному діалекті. Так, наприклад, грецькі найменування ключових для християнського віровчення Божих чеснот πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη у старослов'янських текстах передані як вѣра, надежда, любы. Запозичуючи семантику грецьких богословських термінів, слов'янські перекладачі для грецькомовного плану змісту шукали в діалекті Солуня слов'янськомовного плану вираження. Так, слов'янський іменник **l'uby* з первісним значенням «плотська любов; кохання» був вибраний для позначення високодуховного почуття бажання добра для всіх ближніх, що не має нічого спільного з любов'ю плотською. Так само ст.-сл. надежда, що походить із **nadedja*, очевидно, спершу означало лише «те, що одягають; одяг»*, а у старослов'янських перекладах набуло зовсім іншого значення – «сподівання на Господню любов; віддання себе волі Божій».

Варто наголосити, що авторське мовотворення на лексичному рівні старослов'янської мови мало, як правило, яскраво виражений системний характер. Авторський неологізм ставав базою для подальшого словотворення та філіації значень. Причому

.....

* Там само. – Вип. 21. – С. 235.

засвоєність структури та семантики первісного авторського неологізму слугувала ключем до розуміння та запорукою успішності засвоєння всіх його численних похідних. Наприклад: іменник благо має більше 70 похідних утворень – благоволити, благоволение, благовоние, благовоньнъ, благовѣрие, благовѣрно, благовѣствовати, благовѣстити, благовѣстникъ, благовѣсть, благовѣштение, благоговѣинъ, благоговѣние, благодавьць, благодарити, благодарьствие, благодарьство, благодатель, благодати, благодать, благодоушие, благодѣтель, благодѣяние, благодѣяти, благоизволение, благоизволити, благоиспытание, благокоуштенство, благолѣпие, благолюбьць, благообразие, благообразно, благообраштение, благоподатливъ, благопотрѣбьнъ, благородие, благославити, благословление, бластыни, благота, благугодити, благочьстьнъ, благочьстие, благожꙗние, благъ, благыни, блаженъ та ін*.

Зазначимо, що Константин і Мефодій та їх послідовники ревно стежили, щоб мовотворчість у лексичній царині не розмивала, а навпаки посилювала фонетико-морфемну, солунську з походження, структуру старослов'янської мови. Лексеми благо, глаголати, грѣхъ, як і багато інших новотворів кирило-мефодіївської доби, містять виразні південнослов'янські риси, що полегшувало їх інкорпорацію у систему старослов'янської мови.

.....

* Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. – Львів: Свічадо, 2001. – С. 18–20.

Варто наголосити, що кирило-мефодіївський етап становлення старослов'янської мови не обмежується роками життя солунських братів, а радше окреслюється періодом, коли панували принципи мовотворення, зокрема на лексичному рівні, запропоновані та апробовані Константином і Мефодієм. А це означає, що творення старослов'янської мови не обмежилось періодом життя св. Кирила й Мефодія та їхніх безпосередніх учнів, а й продовжувалось у кінці X ст. та впродовж XI–XIII ст. як серед болгар, східних і західних, сербів, хорватів, словінців, а згодом українців та росіян.

Отже, завдяки геніальній простоті та зрозумілості принципів авторського мовотворення, запропонованих та апробованих Константином і Мефодієм у перших слов'янських пам'ятках, які напрочуд природно поєдналися з фонетико-граматичною структурою слов'янського узусу Солуня та його лексичним фондом, що зберігав численні прикмети праслов'янської мовної єдності, постали перші слов'янські переклади богослужбової літератури, які й стали основою старослов'янської мови.

ЯК ВИНИКЛИ СЛОВ'ЯНСЬКІ АЗБУКИ

Чи існувало слов'янське письмо до Кирила і Мефодія

Коли мова заходить про роль Константина і Мефодія у творенні слов'янських азбук, то зразу ж постає питання, чи була писемність у слов'ян до того. Одні автори (їх явна меншість) заперечують факт існування повноформатної писемності у слов'ян, зокрема східних, а інші (їх переважна більшість) більш або менш категорично, більш або менш аргументовано доводять, що слов'яни, зокрема східні, мали писемність іще задовго до приходу Константина і Мефодія на Моравію.

Звичайно, заперечувати існування у слов'ян до кирило–мефодіївської доби різних способів писемної передачі інформації нема найменших підстав*, проте зразу ж треба визнати, що не існує надійних

* Огляд свідчень про існування слов'янської писемності до кирило-мефодіївської доби див.: Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007.

свідчень чи фактів, які переконливо доводили б існування письма, придатного для адекватної передачі значних масивів усного зв'язного мовлення. Ні свідчення арабських мандрівників, ні спроби ототожнити русьскы письмены зі слов'янським письмом, ні загальновідомі чръты и рѣзы, ні археологічні знахідки черняхівських кістяних стилів, ні покликання на легендарну «Велесову книгу» та ін. – ніщо не можна кваліфікувати як переконливі свідчення на користь існування слов'янської розвиненої писемної традиції до кирило-мефодіївської доби.

З-поміж аргументів на користь існування слов'янської писемності дохристиянської доби варто, очевидно, виокремити дискусії щодо автентичності так званої «Велесової книги». Упродовж минулих двадцяти років в Україні, Росії, Сербії побачили світ сотні тисяч примірників «Велесової книги», що свідчить про помітний інтерес до цього тексту, який ентузіасти датують IX ст., тобто дохристиянськими часами. В Україні «Велесову книгу» навіть включили до програми середньої школи й вона стала обов'язковою лектурою школярів. Однак фахові історики слов'янських мов в один голос заперечують автентичність як самого тексту «Велесової книги», так і письма, яке дехто претензійно за зразком кирилиці називає *велесовицею*. Аргументів скептикам не бракує: у висновках спеціальної експертизи єдиного фото, на якому відзнято «оригінальні» березові чи дубові дощечки «Велесової книги», стверджується, що вони не дерев'яні, як

постійно заявляли очевидці манускрипта, а виготовлені з (!) картону; азбуку, так звану велесовицю, якою записано текст, було розроблено на основі кирилиці, причому окремі літери мають досить пізнє написання, навіть аж XVII–XVIII ст. (наприклад, замість давнього написання літер ꙗ або ц тут фігурують графеми и та ц); фонетична система пам'ятки має абсолютно компілятивний, еклектичний характер, тобто явища праслов'янської доби існують одночасно з явищами XIV–XVII ст., а українські, російські, сербські та болгарські рефлекси побутують паралельно з польськими і т. п.; у словозміні тексту «Велесової книги» практично не вживаються форми двоїни, які були характерні для праслов'янської мови; масовий характер має сплутування граматичних значень відмінкових форм; до складу багатьох дієслівних форм «Велесової книги» входять непоєднувані суфікси та закінчення, з допомогою яких творяться різні особові та іменні форми і т. п.* Усе це однозначно засвідчує, що «Велесова книга» – це не просто фальсифікат, а фальсифікат примітивний та дилетантський.

Прикметно, що одночасно з відкриттям т. зв. «Велесової книги», автори якого, як відомо, належали до антисовєтських кіл, про древню і багату дохристиянську традицію слов'янської писемності активно ведуть мову і в СССР. У повоєнний період совєтські

* Див. дет.: Что думают ученые о «Велесовой книге»? – Санкт-Петербург, 2004.

автори А. Львов, Н. Константинов, А. Формозов, Н. Еговатов, І. Фігуровський та ін. безапеляційно, а головне без будь-яких достовірних фактів твердили, що, наприклад, глаголиця має прямий стосунок до клинопису і її появу треба датувати не пізніше ніж кінцем І тисячоліття до Хр., а також публікували слов'янські протоглалогичні алфавіти. Усе це творилося за відомим принципом «Россия – родина слонов!», з бажання за будь-яку ціну довести «пріоритет слов'ян у всіх галузях світової культури, прирівняти розвиток слов'яно-російського письма до розвитку письма у древніх народів світу»*.

Бездоказовими також є твердження, що слов'яни мали писемність іще на початку V ст., а її творцем був прославлений перекладач Святого Письма латинською мовою, так званої Вульгати, св. Єронім, уродженець міста Стритон (нині Далматія в Хорватії). Сучасна славістика, переглядаючи суб'єктивно-романтичні твердження доби слов'янського відродження про ледь не споконвічність самобутньої слов'янської писемної традиції, категорично заперечує факт існування розвиненої слов'янської писемності до кирило-мефодіївської доби, та при цьому, що дуже суттєво, ніяк і нічим не применшує значення слов'янської писемності в історії європейської і світової культури. Адже слов'яни збагатили світову культуру двома азбуками – кирилицею та глаголицею, тоді як багато європейських (і не тільки)

.....

* Див. дет.: Истрин В. А. Цит. пр. – С. 93.

народів використовують «чужі» алфавіти. А підтримування очевидних міфів применшує, нівелює справжню велич здобутків слов'янської культури, зокрема у царині писемності.

Набагато переконливішими є думки низки дослідників, підтверджені численними автентичними писемними пам'ятками, про поширену практику записувати мову слов'ян грецькими або латинськими літерами*. Так, наприклад, у латиномовному Цівідальському Євангелії виявлено 380 слов'янських імен, записаних протягом кінця VIII–IX ст. засобами латинської графіки. Це, як вважають дослідники, імена слов'янських прочан, які приходили до одного з монастирів міста Цівідаль (сучасна Італія), що в один час навіть було центром Аквільської митрополії**. Давньоукраїнські назви дніпровських порогів у трактаті візантійського імператора та письменника Константина Багрянородного (Порфироґенета; 905–959 рр.) «Про правління імперією» записані грецькою графікою. Грецькими літерами на угодах з Візантією записували свої імена давньоукраїнські князі Олег та Ігор. Дуже показовим прикладом суцільного слов'янського текстового масиву, виконаного засобами латинської графіки, є відома старослов'янська латинографічна пам'ятка X–XI ст. – «Фрейзінгенські

.....

* Висоцький С. О. Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). – Львів–Київ–Нью-Йорк: В-во М. П. Коця, 1998. – С. 24.

** Paulini E. Dejiny spisovnej slovenčiny: od začiatkov po súčasnosť. – Bratislava, 1983. – S. 20.

уривки». Однак пристосування грецького або латинського алфавітів для писемної передачі мови слов'ян було вимушеною практикою, що, як виявилося, в такій формі ніяк не могла заступити справжню писемність. Ще у міжвоєнний період спроби довести існування письма у слов'ян до кирило-мефодіївської доби на підставі непрямих, часто сумнівних фактів Й. Вайс дотепно назвав «палеографічним романтизмом». Писемність з'являється лише тоді, коли її потребує чи то церква, чи то держава, чи то певні впливові соціальні верстви суспільства, наприклад купці, а ще краще, коли всі перераховані інституції відчувають гостру потребу в письмі одночасно. Оскільки такої суспільно вмотивованої потреби у писемності для слов'ян, зокрема східних, у дохристиянську добу не спостерігалося, то й говорити про слов'янську писемність до кирило-мефодіївського періоду вагомих підстав нема. Єдине, з чим можна погодитися, – це спостереження чорноризця Храбра, який ще у X ст. твердив, що «кръстивьши сѧ римъсками и грьчьскыми письмены нѫждаахѫ сѧ рѣчь безы оустроения и тако бѣшѧ мънога лѣта» (охрестившись (слов'яни. – *Л. Б.*), римськими або грецькими літерами мусили записувати свою мову /…/ так було тривалий час).

Походження слов'янських азбук. Авторство та час появи слов'янських азбук – глаголиці та кирилиці (див. фотододаток) – досі не має однозначного предметного підтвердження, оскільки автентичні старослов'янські переклади, здійснені Константином та Мефодієм, не збереглися. Найдавніші старослов'янські

пам'ятки датують лише другою пол. X ст., а серед них представлені як кириличні, так і глаголичні тексти, тому навіть їх точне датування не проливає світла на проблему авторства та часу появи кирилиці та глаголиці.

Уже сама назва – кирилиця – однієї із азбук, здавалось би, розв'язує проблему її авторства та походження, оскільки однозначно вказує на св. Кирила, який, звичайно, міг би претендувати на статус її творця. Зрештою, тривалий час св. Кирила і вважали автором кирилиці, а саму кирилицю – першою слов'янською азбукою. Проте спершу Г. Добнер (1785 р.), а потім П.-Й. Шафарик «етимологічну» теорію походження кирилиці почали піддавати все обґрунтованішим сумнівам. Нині у славістиці запанувала думка, що Константин та Мефодій справді були творцями першої слов'янської азбуки, але першою слов'янською азбукою була глаголиця. Цю точку зору поділяють провідні славісти світу – П.-Й. Шафарик, Ф. Міклошич, В. Яґич, Ю. Шевельов та ін. Представники російської славістичної школи, зокрема А. Соболєвський, В. Істрін, вважають творцем кирилиці Константина Філософа. Прикметно, що В. Істрін на користь своєї гіпотези висуває аргументи політичні: він вважає, що Візантія «керувалася прагненням забезпечити культурно-політичний вплив Візантії і візантійської церкви на противагу Риму і німецько-католицькому духовенству»*. Це

.....

* Истрин В. А. Цит. пр. – С. 140.

мало здійснюватися і за посередництвом місії Константина і Мефодія, передусім через письмо, яке вони принесли на Велику Моравію. На переконання російського вченого, саме кирилиця як азбука, створена Константином Філософом на базі грецького, або візантійського, уставу, стала знаряддям політико-культурної експансії Візантії на Великій Моравії. Ще більш конспірологічні теорії побутують у панславістських колах сучасної Росії та Сербії. Прихильники такої інтерпретації слов'янської місії навіть звинувачують солунських братів у тому, що вони, створюючи самобутню слов'янську писемність, свідомо вчинили диверсію супроти слов'янського світу, створивши настільки оригінальне письмо. Адже якраз самобутність кирилиці на тлі загальноєвропейської латинки відособлює, відсепаровує та маргіналізує слов'янську культуру, утруднюючи їй діалог з іншими європейськими культурами.

Оскільки найдавніші глаголичні тексти, писані Константином і Мефодієм, не збереглися, то належність авторства глаголиці солунським братам та її пріоритет доводять за допомогою цілої низки опосередкованих культурно-історичних фактів. Так, за спостереженнями вчених, мова глаголичних пам'яток здебільшого архаїчніша, ніж мова кириличних. Це простежується на рівні як лексики, так і граматики. Наприклад, у глаголичних пам'ятках ширше представлено архаїзми, а також моравізми та паннонізми на зразок балии замість врачь, братръ замість братъ, варъ замість знои, жаль

замість гробъ, папежь, апостоликъ замість папа та ін. У глаголичних текстах набагато вища питома вага грецьких запозичень, зокрема неадаптованих: акровоустия замість неокраение, аеръ замість въздоухъ, ипокритъ замість лицемѣръ, скандѣлъ замість съблазнъ та ін. До числа архаїчних граматичних форм, що характерні, як правило, лише для глаголичних пам'яток, можна зарахувати використання форм сигматичного аориста (у кириличних здебільшого вживали форми нового сигматичного аориста) та повних прикметників типу зълаего, зълоуемоу та ін. Чорноризець Храбр, який жив невдовзі після св. Кирила та Мефодія, а також інші авторитетні джерела стверджують, що св. Кирило створив цілком нову азбуку, не схожу на жодну з існуючих, а такою кирилиця, створена на базі грецького уставу, вважатися не могла.

Устав, або унціальне письмо, спершу поширився у Візантії. Він характеризується окремим, каліграфічним та прямовисним написанням літер геометричної форми. На Русі-Україні кириличний устав використовували аж до XIV ст., а потім через відчутне зростання потреб у книгах на зміну уставу приходять напівустав та скоропис, що краще надавалися до письма на папері.

Оригінальність глаголиці виявляється і в числовому значенні її літер: якщо кириличні літери дублюють числове значення аналогічних грецьких літер-прототипів, то числове значення глаголичних букв цілком оригінальне, бо залежить лише від порядку

в азбуці. Глаголичні пам'ятки походять переважно з тих слов'янських земель, де солунські брати та їхні учні вели просвітницьку діяльність. Як свідчення більшої давності глаголичного письма можуть розглядатися слов'янські палімпсести (наприклад, Боянське Євангеліє) – пергаментні книги, зі сторінок яких первісний текст змито або зішкрябано, а потім на них записано кириличний текст.

Попри очевидні оригінальні елементи глаголиці – наприклад, окремі автори вважають глаголичну літеру «азъ» витвором Константина, який надав їй форми символу християнства – хреста, бо знаменням хреста кожен християнин починає та завершує всяку справу, – ця азбука, як і всяка інша, спирається на попередні графічні системи. У 80-х роках XIX ст. Ісаак Тейлор відшукав джерела глаголиці у маловідомому серед слов'ян грецькому мінускульному письмі. Теорію І. Тейлора підтримав видатний славіст В. Яґич. Для позначення слов'янських звуків, яких не було у грецькій мові, творці глаголиці запозичували графічні знаки з інших систем письма, зокрема часто вказують на подібність між окремими глаголичними та арамейськими або коптськими літерами. На цій підставі чеський славіст В. Вондрак (1896), український мовознавець М. Грунський (1904, 1928) та ін. вчені доводили, що грецьке мінускульно-скорописне письмо – далеко не єдине і не основне джерело глаголиці, бо очевидними є паралелі між глаголичним та арамейським, коптським чи готським письмом. Однак вплив на глаголицю з боку

інших давніших систем письма аж ніяк не применшує ролі св. Кирила та Мефодія як геніальних філологів, творців самобутньої слов'янської азбуки.

Після вигнання учнів св. Кирила і Мефодія з Великої Моравії глаголиця, незважаючи на її популярність та офіційне визнання, значну кількість слов'янських перекладів, а також, що дуже важливо, задовільні можливості для досить точного писемного відтворення слов'янської мови, дуже швидкими темпами втрачає ареал поширення, і вже років через двісті після появи її використовують лише по окремих монастирях Далматії, Істрії, Македонії та як тайнопис, наприклад, на теренах України-Русі.

У середині XIV чеський король Карл IV робить спробу відродити старослов'янську глаголичну писемність. На його прохання Папа Климент VI дозволяє заснувати в Чехії один монастир, де відправлялись би богослужіння слов'янською мовою, але за західним (католицьким) обрядом. Зразком мала послужити богослужбова практика так званих хорватських глаголашів. У 1347 р. Карл IV запросив 80 хорватських монахів-бенедиктинців з острова Пажман, які призезли з собою глаголичні богослужбові книги та заснували Монастир на Словенах*. Цей монастир відіграв певну роль у чеській історії, зокрема в період гуситства, проте спроба відродити глаголицю не була успішною.

.....

* Večerka R. Staroslověnská etapa českého písemnictví. – Praha, 2010. – S. 38.

Збереженням глаголиці на теренах Македонії, Істрії та Далмації треба завдячувати непохитній позиції одного з учнів св. Кирила та Мефодія – св. Климента Охридського, який не погодився з вимогами болгарського царя Симеона витворити нову слов'янську азбуку, максимально наближену до грецького письма. Відданий справі своїх великих учителів, він розгорнув просвітницьку і літературну діяльність у Македонії, вкористовуючи глаголичний алфавіт*. Саме цим можна пояснити існування глаголичних богослужбових текстів західного обряду (наприклад, меси св. Петра) македонської редакції, які були, очевидно, створені ще за Константина та Мефодія у Моравії.

Важко погодитися з поширеною думкою, що причиною занепаду глаголиці стала вигадлива конфігурація її літер, яка ускладнювала роботу переписувачам книг. Досить згадати вірменський, грузинський (ми вже промовчимо про ієрогліфічне письмо) алфавіти, щоб пересвідчитися в тому, що категорія складності і простоти дуже суб'єктивна, а тому не може бути аргументом у поясненні популярності певного алфавіту.

Про суб'єктивний характер тверджень про «складність» глаголиці свідчать твердження окремих фахових лінгвістів, що саме глаголиця завдяки округлій конфігурації літер є дуже придатною для письма на пергаманті, бо переписувач не мусить відривати пера. Натомість кирилиця завдяки

.....

* Пор.: Власто А. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. – К., 2004. – С. 215.

прямій, загостреній формі букв краще підходить для карбування літер на камені або металі.

На нашу думку, негативний вплив на долю глаголиці, тобто на перспективу її поширення серед слов'ян східного християнського обряду, мали два чинники. Перший – це заборона старослов'янських перекладів у Моравії та Паннонії після смерті Мефодія. Другий і основний – це тривала традиція передачі слов'янської мови на письмі грецькими літерами, що панувала у країнах, де знайшли притулок учні св. Кирила і Мефодія, а також там, де продовжилася традиція слов'янської писемності, – у Болгарії та в Україні-Русі. Глаголична писемність там не зуміла подолати цю традицію, а тому й не могла претендувати на масове використання серед слов'янських народів, що сповідували християнство східного, або візантійського обряду.

Щодо походження кирилиці, то в сучасній славістиці поширені дві гіпотези. Здебільшого вважають, що авторами кирилиці є учні св. Кирила та Мефодія. Найчастіше творцем кирилиці називають Климента, тому саме з цих міркувань болгарський учений Б. Цонєв пробував було навіть перейменувати кирилицю на климентицю. А. Власто вважає, що кириличний алфавіт було створено або остаточно доопрацьовано під час великої Болгарської асамблеї 893 р., тоді ж цей алфавіт було затверджено як офіційний для релігійного та світського використання*.

.....

* Там само. – С. 60.

Явно маргінальною нині стала популярна колись, зокрема у російській славістиці, гіпотеза (Є. Карский, А. Соболєвський, В. Істрін та ін.), за якою автором кирилиці був таки св. Кирило, а глаголицю створили на базі кирилиці його учні.

Іншу, так звану еволюційну теорію, за якою кирилиця витворилася еволюційний шляхом, тобто завдяки традиції передавати на письмі слов'янську мову грецькими літерами, уперше висунув В. Міллер ще в середині 80-х років XIX ст. На думку цього славіста, кирилиця виникла з візантійського уставу, до якого поступово додавали нові – негрецькі – літери на позначення слов'янських звуків, яких не було у грецькій мові. Справді, є чимало свідчень, що слов'яни починаючи з VI–VII ст. використовували як грецький, так і латинський алфавіт для передачі на письмі слов'янської мови. Ще близько 900 р. видатний болгарський філолог Чорноризець Храбр у *Сказаніи о письменѣхъ* каже: **римськими и грьчьскыми письмены нѫждахѫ писати словѣньская рѣчь безъ оустроения и тако бѣшѧ мънога лѣта**. Спершу теорію В. Міллера ніхто з авторитетних учених не поділяв, і лише в повоєнний період завдяки віднайденню в болгарському Преславі нових писемних пам'яток (як правило, графіті) її підтримав відомий болгарський дослідник Е. Георгієв.

Болгарського колегу підтримав український дослідник С. Висоцький, який також стверджує, що, «імовірно, перш ніж у Київській Русі з'явилося

християнство і стала відомою писемність, тут знали і користувалися літерами візантійського алфавіту в їхньому числовому значенні. Можливо, що найсвідоміші люди знали й мовне їх значення, а це вже було кроком до письма "без упорядкування". У цей час сусіди-болгари користувалися подібним письмом»*. Підставою для таких міркувань С. Висоцького послужили давньоукраїнські кириличні, чи протокириличні, написи X ст. на корчазі Гніздовського кургану та інших ужиткових предметах. На особливу увагу в контексті «українського» сліду в еволюційній теорії появи кирилиці заслуговує запис кириличної азбуки (27 літер), який виявив С. Висоцький на стіні Михайлівського бокового вівтаря Софійського собору в Києві. Цінність цієї пам'ятки ще більше зростає у контексті найновіших даних про заснування Софійського собору не Ярославом Мудрим, а Володимиром Великим у десятих роках XI ст. Ретельний аналіз слов'янської абетки з київського Софійського собору, проведений С. Висоцьким, дав право вченому не лише стверджувати, що київська абетка за кількістю слов'янських літер є найдавнішою з усіх відомих слов'янських абеток, давнішою навіть від згадуваної Храбром, а й віднести цю абетку до середини IX ст., тобто часів, близьких до утворення Києворуської держави та Аскольдового хрещення**. Отже, вслід за С. Висо-

.....

* Висоцький С. О. Цит. пр. – С 34.

** Там само. – С. 44.

цьким, є вагомі підстави стверджувати, що й предки сучасних українців також долучилися до шляхетної і вкрай важливої справи створення найпопулярнішої слов'янської азбуки – кирилиці.

На користь припущень С. Висоцького щодо участі Русі-України у створені кирилиці можуть свідчити факти про тривалі, задовго до того, як Володимир Великий визнав християнство офіційного релігією, і тісні зв'язки Болгарії та Русі-України. Відомо, наприклад, що в 898 році русичі як союзники болгар воювали проти Візантії. Показово, що зразу після офіційного визнання християнства на Русі-Україні поширюється не грецькомовна, а старослов'янська богослужбова література, яка потрапила на терени Русі-Україні з Болгарії. На думку А. Власто, приблизно 900 року Болгарія стала для русів потенційним джерелом писемності й християнства*. Навіть особове ім'я Володимира Великого у тогочасних як богослужбових, так і офіційно-ділових текстах побутує не в українській повноголосній формі володимиръ, а в південнослов'янській (зболгаризованій) владимиръ. Показово також, що відомі старослов'янські пам'ятки української редакції є копіями болгарських першоджерел, зокрема Ізборник Святослава 1073 р. є копією Ізборника Симеона 900 р.

Сучасне розв'язання проблеми авторства слов'янських азбук та обставин їх створення породжує, однак, цілком природне запитання: якщо

.....

* Власто А. Цит. пр., С. 293.

стати на бік тих учених, які вважають св. Кирила творцем глаголиці, то як сталося, що іменем Кирила названо азбуку, яку св. Кирило не створював? Єдиним прийнятним поясненням у цій ситуації може бути припущення щодо перейменування слов'янських азбук. І справді, існують переконливі свідчення, що, наприклад, в XI ст. кирилицею вважали ту азбуку, яку ми нині називали глаголицею: у 1047 р. київський писар Упир Лихий на переписаній ним кириличній книзі вважав за потрібне зазначити не лише своє ім'я, а й наголосити, що ця книга переписана ним з «коуриловици», тобто кирилиці. Цей запис дозволяє твердити, що принаймні на Русі в XI ст. кирилицею називали ту азбуку, яку ми нині називаємо глаголицею, бо лише так можна пояснити бажання тогочасного переписувача наголосити, що він не просто переписав книгу, а транслітерував її текст із іншої слов'янської азбуки, тобто глаголиці, яку тоді називали кирилицею. З часом ареал поширення глаголиці, витвору Кирила, почав звужуватися, тоді як кирилиця його активно розширює. Проте у пам'яті слов'ян св. Кирило залишався творцем слов'янської писемності, тому й найпопулярнішу слов'янську азбуку назвали (перейменували) його іменем – кирилиця. Не останню роль у цьому процесі відіграв і той факт, що в тогочасних церковних колах слов'янській писемності хотіли надати ореолу сакральності, що ясно видно, наприклад, із оповіді болгарського монаха Храбра *О письменѣхъ*: словѣньская письмѣна свѧтьиши сѫ

тъ и чьстнѣиша свѧты бо мѫжь створилъ я есть а гръчьская еллинии погании. Сакральну природу старослов'янської азбуки варто тлумачити не буквально, а в контексті християнського віровчення, за яким усякий витвір людського розуму чи рук вважається результатом Божої благодаті, даром Господнім. Тому нема нічого дивного, що сакральна природа такого видатного витвору, як азбука, вважалась безсумнівною, бо, як писав чорноризець Храбр, слов'янські літери отъ бога даноу родоу словѣньскомоу на отъвръстие оустъ.

Специфіка кириличної азбуки старослов'янської мови

Кирилична азбука створена за «образомъ і подобіємъ» грецького алфавіту (із 43 літер кирилиці 24 були запозичені з грецького уставу), що, однак, не стало на їй на заваді якнайточніше передавати на письмі мовлення слов'ян за допомогою нових 19 букв (наприклад, використання літер ь, ъ, ѫ, ѧ, ѣ, ы, щ та ін., що позначали специфічні слов'янські звуки), не втрачаючи при цьому цільності свого стилю. Так, з-поміж грецьких вроджених рис кирилиці найпомітнішими є, наприклад, двояка можливість передачі на письмі звука *[о]*: то літерою о, то – ѡ або ж використання буквосполуки *оу* для передачі на письмі звука *[у]*. З грецького алфавіту запозичені

літери ф – фрьтъ, ѳ – ѳита, ѯ – кси, ѱ – пси, ѵ – ижица, які й вживаються лише у словах грецького походження, оскільки звуків, які вони позначають, у слов'ян не було. Окрім цих та інших грецьких рис слов'янської кирилиці, кириличні літери буквально копіюють числове значення грецьких літер, виняток становлять лише числа 6, 90, 900, які в грецькому алфавіті позначались літерами, що втратили звукове значення, а тому їх не можна було використати в кирилиці. Через це в кирилиці числа 6, 90, 900 передають на письмі за допомогою літер ѕ, ч, ц.

Попри досить значну питому вагу протогрецьких рис кирилиці, усі вони мають маргінальний характер та помітно не впливають на старослов'янську кириличну писемність, найголовнішою рисою якої стало явне домінування фонетичного принципу: пиши, як чуєш; читай, як бачиш. Це й зрозуміло: на творців старослов'янської мови не тиснув тягар слов'янської писемної традиції. До того ж на час створення перших старослов'янських текстів св. Кирило і Мефодій, очевидно, ґрунтовно опанували лише слов'янську говірку рідного Солуня, а тому структурне розмаїття інших тогочасних слов'янських наріч як південних, так і західних чи східних, ніяк не вплинуло на первісні принципи старослов'янської писемності. А ще, що дуже важливо, середньовічні лінгвісти не робили різниці між літерою та звуком, тому кожен звук чи його варіант – позиційний чи комбінаторний – мав би мати «свою» літеру.

Усі ці чинники спричинились до того, що св. Кирило та Мефодій, виховані на зразках давньої, багатої традиціями античної писемності, змушені були nolens volens віддати перевагу фонетичному принципу писемності, характерному для молодописемних мов. Ця риса старослов'янської писемності, яка в очах носіїв класичних писемних традицій була явним недоліком, забезпечила доступність та простоту писемної передачі слов'янського мовлення, що було так важливо за відсутності налагодженої системи навчання старослов'янської мови. Фонетичний принцип слов'янської писемності добре узгоджувався з надзвичайно демократичним вибором діалектної основи старослов'янської мови – живомовної слов'янської говірки міста Солуня. Щоб опанувати старослов'янську писемність, достатньо було вивчити, який звук позначала та чи інша літера. Різні, так звані диференційні написання – з великої чи малої літери, разом або окремо – просто не існували, бо старослов'янська графіка не знала ні малих, ні великих літер, ні пробілів між словами – текст записували суцільно від початку до кінця рядка. Зважаючи на безсумнівну першість, старослов'янська писемність не могла мати й історичних написань.

Демократизм принципів старослов'янської писемності у комплексі з демократичною, тобто народнорозмовною, діалектною основою старослов'янської мови чудово вписувався у дуже демократичну систему християнських цінностей, за якими всі народи,

а отже, і їхні мови, рівні перед Богом (нема ні елліна, ні юдея). Усе це забезпечило величезну життєздатність кириличної писемної традиції та старослов'янської мови загалом.

Звукове значення більшості старослов'янських кириличних літер збігається із звуковим значенням їх відповідників в українській абетці. Напр.: А – *Аа*, Б – *Бб*, В – *Вв*, К – *Кк* тощо. Однак у старослов'янській кирилиці є цілий ряд літер, яких нема в українській абетці, або ж звукове значення старослов'янських літер інакше, ніж українських.

Так, літера ѫ «юс великий» позначає на письмі *[Q]*, а літера ѧ «юс малий» – *[ę]*. Напр.: зѫбъ, пѫть, ѫзы; зѧть, пѧть тощо.

Літера ѣ «ять» позначає звук переднього ряду низького піднесення, середній між *[е]* та *[а]*. Оскільки точно відтворити звучання старослов'янського ѣ нині неможливо, то за традицією цю літеру в старослов'янських текстах прийнято читати як *[е]*, щоправда, таке прочитання не може бути підставою, щоб кваліфікувати літеру ѣ звуком *[е]*. Напр.: вѣра, млѣко, мѣра та ін.

Старослов'янська літера ъ «єр» позначає голосний заднього ряду, середнього піднесення, близький до *[о]*. Звук, що позначався на письмі кириличним ъ, у слабкій позиції зазнавав кількісної редукції, тобто вимовлявся як звук, близький до *[о]*, але за часокількістю приблизно вдвічі коротший від голосних у сильній позиції. У сильній позиції вимова ъ за часокількістю не відрізнялася

від решти голосних звуків. Оскільки нині складно точно відтворити звучання цього голосного, то за традицією ъ у сильній позиції читають як *[о]*, а у слабкій позиції зовсім не вимовляють. Однак треба пам'ятати, що навіть у слабкій позиції, коли ми ъ не вимовляємо, ця літера позначає голосний звук, яким закінчується склад: домъ, къто, мъхъ, съсъ та ін.

Кожне з наведених слів складається з чотирьох літер, які позначають чотири звуки.

Кирилична літера ь «єрик» позначає голосний переднього ряду середнього піднесення, близький до *[е]*. Так само, як й ъ, звук, позначуваний ь, у слабкій позиції зазнавав кількісної редукції, а в сильній позиції часокількість ь збігалася з іншими голосними звуками. За традицією, букву ь у сильній позиції читають як *[е]*, а в слабкій позиції зовсім не читають, хоча не можна забувати про те, що і в слабкій позиції ь позначає звук, складотворчий голосний. Напр.: дьнь, лють, рысь, чьто, усі слова складаються з чотирьох літер та чотирьох звуків.

Літера ы «єри» позначає голосний звук середнього ряду високого піднесення, який зберігся лише в деяких говорах південно-західного наріччя або в російській мові: быти, рыба, жены. Літера ы не могла вживатися на початку слова.

Звук *[у]* в кириличних текстах, копіюючи грецьке письмо, завжди позначався двома літерами – *ОУ* або лігатурою ꙋ: оученькъ, сыноу або ꙋченикъ, сынꙋ.

Випадки вживання буквосполучення або лігатури ніяк не регламентувалися.

Також за грецькою традицією звук *[о]* засобами кирилиці відтворювався на письмі за допомогою двох літер – о та ѡ: онъ або ѡнъ. Іноді кирилична літера ѡ разом із буквою т ставала компонентом лігатури ѿ, яка передавала на письмі часто вживаний прийменник отъ.

Аж трьома літерами та шістьма їх графічними варіантами передавася на письмі звук *[і]*: І, і, ї; и, н; ѵ. Так, графічний варіант літери І називають ще «І десятиричне»», бо ця літера позначала число 10, а и – «и восьмеричне», оскільки позначає число 8. Якщо вживання літер І, і, ї; и, н ніяк не регламентувалося, то літера ѵ, яку називають іжиця, вживалася у словах грецького походження, де у позиції між літерами на позначення голосних або на початку слова вона позначає *[і]*, а в позиції між приголосними *[в]*: мѵро, ѵпостась але еѵангелие.

Фахівці у сфері слов'янської палеографії відзначають системний характер кириличних так званих йотованих літер я, ю, є, ѩ, ѭ, які на початку слова, у позиції після літери на позначення голосного звука, а також після паузи позначали два звуки – *[й]* та відповідний голосний *[а]*, *[у]*, *[е]*, *[Ǫ]*, *[ę]*, а в позиції після приголосного – один звук: його м'якість та відповідний голосний. Напр.: земля, ясли; ютро, оѵношя; етерь; знаѩ; ѭти тощо.

Кирилична літера ѕ ѕѣло позначала африкату *[дз']* ѕѣло, ѕвѣзда та ін. Літера г «глаголъ», як

правило, передавала задньоязиковий проривний [*г*], однак коли літери подвоювалися, то перша позначала [н], а друга – *[г]*. Напр.: градъ, гость, него, але аггель, еваггелие. У кириличних пам'ятках сонорний *[н]* позначався літерою н «нашь»: небо, санъ та ін. Старослов'янська лігатура щ «шта» позначала специфічно південнослов'янську звукосполуку *[шт']*: нощь, тьща та ін.

У праслов'янській мові та у болгаро-македонських діалектах звука *[ф]*, як відомо, не було. Він з'являється у грецьких запозиченнях, вжитих у найдавніших старослов'янських перекладах. У кириличних пам'ятках *[ф]* позначався літерами ѳ, ф «фрьть» та ѳ «ѳита». У старослов'янських пам'ятках вживання цих літер на позначення звука *[ф]* було зорієнтовано на правила грецької орфографії, де ці дві літери позначали різні звуки.

Кілька кириличних літер позначали на письмі звукосполучення лише у словах грецького походження, власне, тут старослов'янська орфографія також максимально точно відтворювала первісну грецьку. До числа таких букв належать: ѱ «пси», ѯ «кси», які позначали *[пс]*, *[кс]*. Напр.: ѱаломъ, алеѯандръ.

Окремої уваги вимагають назви старослов'янських літер – азъ, боукы, вѣдѣ, глаголи, добро, естъ, живѣте, ѕѣло, земля, иже і. т. д. Як бачимо, ці назви є не просто словесними знаками літер, а радше словами-символами, які творять своєрідні фрази-послання. Так, наприклад, дуже показовою саме

для азбуки є фраза, що складається з назв перших трьох літер – азъ боукы вѣдѣ, тобто – *я літери вивчив*, причому, зважаючи на багатозначність старослов'янського іменника боукы (літера; письмо; Священне Писання), зміст цієї фрази міг набувати різного значення. На користь цього припущення може слугувати й відома «Азбучна молитва», авторство якої тривалий час приписували св. Кирилові, проте нині вважають, що її написав у 893–894 рр. Константин Преславський. «Азбучна молитва» являє собою акровірш, який також не просто містить перелік та порядок літер азбуки, а є своєрідним слов'янським Символом християнської віри. Ця «Азбучна молитва» побутувала в різних варіантах, серед них дуже відомі два українські – один вміщений у Крехівській палеї XVI ст., яку опублікував Іван Франко, а другий – у львівському Букварі Івана Федорова (1574 р.):

Азъ сим словом молю ся Бу҃.
Бж҃е всевсея твари зижителю
Видимыя и невидимыя
Га҃ Дх҃а посли живящаго
Да вдохнет ми въ срд҃це слово
Єже будет на оустѣхъ всѣмъ
Живущимь в заповѣдех ти.
Ты бо еси свѣтильникъ жизни.
Закон твои свѣт стезямъ моимъ
Иже ищетъ евгльск҃а словеса и проситъ дары тоя приятии словеско племя
Къ крщению бо обратишя ся вси

Людиє твои нарєщи ся хотящєє
Млоⷭ҇ти твоєя хотящєє, Бж҇є
Но мнѣ нн҇ѣ пространно подажь слово
Отчє и сн҇є стыи дш҇є
Просящєму помощи от тєбє*

Числове значення кириличних літер

Літери обох слов'янських алфавітів – глаголиці та кирилиці – не лиш передавали на письмі звуки, а й могли позначати числа. Числове значення глаголичних літер – цілком оригінальне, бо воно визначається порядком літери в алфавіті. У кирилиці числове значення мають лиш ті літери, які були запозичені з грецького алфавіту, і саме первісне «грецьке» числове значення вони зберігають і в кирилиці.

Літера або літери позначають число, а не звук чи звуки, коли вони відокремлені з двох боків крапками, а над ними – титло. Напр.: .а҃. – 1; .в҃. – 2, .г҃. – 3 і т. д. Греки, а вслід за ними і слов'яни, не знали цифри 0, а тому для запису десятків та сотень використовували окремі літери: .і҃. – 10, .к҃. – 20, .л҃. – 30,

* Франко І. Найстаріші традиції культурного життя в Південній Русі // Твори: В 50-ти т.–Т. 41. – К., 1983. – С. 377. Пор. ще: Буквар Івана Федорова. – К., 1975.

.м҃. – 40, .н҃. – 50 та .р҃. – 100, .с҃. – 200, .т҃. – 300. Числа другого десятка записують за схемою, що віддзеркалює словесне найменування: единъ на десѧте – .аі҃. (11), дъва на десѧте – .ві҃. (12) тощо. Крапки, що відокремлюють літери з числовим значенням, могли ставити внизу рядка або ж посередині .в҃.· – 2, .г҃. – 3 тощо.

У кириличних текстах дотримуються традиції ведення літочислення не від народження Ісуса Христа, або від початку нової ери, а від «заснування світу». Щоб перевести давню (старозаповітну) систему літочислення у сучасну, треба від числа, що позначає рік, відняти 5508. Різниця і буде роком за сучасним літочисленням. Так, напис болгарського царя Самуїла датовано записом ҂ѕфа҃, що означає – 6501. Від 6501 віднімаємо 5508, а різниця дорівнює 993. Це і є рік виконання напису. Різницю між літочисленням «від створення світу» та «від народження Христа» у 5508 років визнавала Візантія, тоді як александрійські книжники були переконані, що різниця між цими системами літочислення становить лише 5500 років.

Діакритичні знаки та орфографічні особливості кириличних текстів

Найуживанішим діакритичним знаком у кириличних пам'ятках є титло – ҃. Цей діакритичний знак у поєднанні з крапками використовували для запису чисел. Якщо ж титло вживалося над двома і більше літерами, що не відокремлювалися крапками, то воно виконувало цілком іншу функцію – вказувало на скорочений запис слова. У скороченому записі під титлом записували тільки часто вживані слова. Якихось чітких правил скороченого запису слів під титлом не існувало, єдиною загальною ознакою скороченого запису слова є те, що такий запис завжди містить початкову, ініціальну літеру, за якою можуть іти одна або й дві наступні, або одна чи дві фінальні, або літера чи дві з середини скороченого слова. Напр.: алє҃, ал҃и, алл҃я – алилоуя; арх҃пъ – архиепископъ; гь҃, гдь҃ – господь; дь҃. дн҃ – дьнь; кц҃ – коньць тощо. Скорочений запис частовживаних слів у кириличних текстах можна вважати прототипом сучасних абревіатур та складноскорочених слів.

Окрім титла, у кириличних текстах використовувалися такі діакритичні знаки, як паєрик, або єртиця (ʹ), та ка́мора (ˆ). Чітко регламентованих правил

вживання паєрика та ка́мори також не існувало. Здебільшого паєрик, або єртицю, використовували замість пропущених літер ъ та ь, які позначали на письмі уже не існуючі (тобто після їх занепаду) звуки *[ь]*, *[ъ]* у слабкій позиції. Не випадково назви цих діакритичних знаків утворено від назв літер ь та ъ, замість яких їх вживали (єрь – паєрикъ, єрьтица). Напр.: ч҃то замість чьто, к҃то замість къто, в҃стати замість въстати тощо. Оскільки у найдавніших слов'янських пам'ятках слова записували без пробілів від початку до кінця рядка, то паєрик, або єртиця могли позначати ще й межі слів.

Ка́мора здебільшого вживалася на позначення м'якості приголосних звуків: вон҆я замість воня, земл҆я замість земля, пол҆є замість поле тощо. У старослов'янських пам'ятках трапляються також пустопорожні діакритичні знаки, які запозичувалися з грецької мови (де вони позначали, наприклад, придиховість) часто разом з грецькими словами: ҃игемонъ, ҃искариотъ. У старослов'янських пам'ятках не вживали великих і малих літер (розрізнення «юса великого» та «юса малого» не має нічого спільного з великою та малою літерою), лише початкові літери усієї книги або окремих її розділів виконували у вигляді розкішних мініатюр, які, проте, мають більший стосунок до мистецтва, ніж до орфографії.

З розділових знаків у старослов'янських пам'ятках використовувалася лише крапка. Однак кінець далеко не кожного розповідного речення позна-

чався крапкою. Іноді крапками позначали частини складного речення, а іноді вживання крапки є цілком довільне. Крапку ставили не лише внизу рядка, а й посередині.

Церковнослов'янська мова XIV–XV ст. у порівнянні зі старослов'янською мовою кирило-мефодіївської доби має набагато розвиненішу систему діакритичних знаків, проте, що цікаво, їх вживання регламентувалося дуже своєрідними правилами, які мало чим нагадують сучасні правила правопису. Так, книжник Константина Констенченського подає такі правила вживання діакритичних знаків: «Голосні – це жінки, а приголосні – чоловіки. Тільки вдома, у присутності чоловіка дружина може мати непокриту голову. Так і на письмі: голосна буква у поєднанні з приголосною перебуває непокрита – без дасни, без апострофа. Якщо ж дружина вийде в місто чи на вулицю або в товариство з непокритою головою, то вона зганьбить себе, тому місце їй не домі свого чоловіка, а серед блудниць. /…/ Якщо в слові зустрічаються два склади, один із яких закінчується на приголосний, а наступний починається приголосним, то між ними ставиться апостроф як сторож, що не допускає сутички між ними»*.

.....

* Цит. за.: Селищев А. М. Старославянский язык. – Ч. I. – Москва, 1951. – С. 53.

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКІ МАНУСКРИПТИ

Для старослов'янської мови, як відомо, виняткове значення мають її писемні пам'ятки, які, по суті, виступають основним і єдиним свідченням існування найдавнішої літературної мови слов'ян. Власне, все, що ми знаємо про старослов'янську мову, її фонетичну чи граматичну структуру, її лексичний склад і т. п., було почерпнуто з численних старослов'янських пам'яток.

Поняття старослов'янська пам'ятка, як і, зрештою, писемна пам'ятка будь-якої мови, об'єднує дуже різні за формою, обсягом та змістом вияви писемності: від розкішних Четвероєвангелій та Псалтирів, записаних на пергаменті, до окремих аркушів (наприклад, Празькі уривки – це лише два пергаметні листки, які відкрили в середині XIX ст.: вони були приклеєні до оправи латиномовної пам'ятки XI ст.) чи навіть графіті, або написів на надгробних каменях, на стінах соборів, предметах повсякденного вжитку тощо. На жаль, значна частина старослов'янських пам'яток дійшла до нашого часу лише як фрагменти – найчастіше втрачені початок та кінець

пам'яток, які, за влучним спостереженням І. Огієнка, «зачитують у першу чергу». Проте навіть фрагменти старослов'янських пам'яток обсягом у кілька пергаментних сторінок несуть значну інформацію про різні рівні старослов'янської мови, а тому вони є неоціненним лінгвальним матеріалом. Не випадково до списку Пам'яті світу (*Memory of the World International Register*), міжнародного проекту ЮНЕСКО, метою якого є збирання та надійне зберігання найцінніших історичних документів, наприклад, було внесено так званий Супрасльський кодекс. Окремі частини його, а разом це 285 пергаментних аркушів, зберігаються в різних наукових установах аж трьох країн – Польщі (Варшава), Словенії (Любляни) та Росії (Петербург).

Розмаїття писемних старослов'янських пам'яток вимагає їх систематизації, або класифікації. Здебільшого старослов'янські пам'ятки розрізняють за такими ознаками: 1) за графікою; 2) за змістом або за жанром; 3) за часом написання; 4) за мовними особливостями, або за так званою редакцією, чи ізводом.

Аналіз старослов'янських пам'яток суттєво ускладнює відсутність загальних правил ставлення переписувачів до оригіналу при копіюванні пам'яток. Власне, чи не в кожному монастирі в певний час панували певні правила переписування богослужбової літератури. Так, наприклад, В. Щепкін зауважує, що переписувач Зографського Євангелія «ретельно відтворював особливості оригіналу», тоді як писець

Остромирового Євангелія вбачав в оригіналі «лише сирий матеріал, який належало докорінно обробити: ретельно усунути діалектні риси глаголично-македонського оригіналу, причому ця робота виконувалася не на підставі якоїсь літературної теорії, а явно на ґрунті якогось живого говору»*. Таким живим говором для переписувача Остромирового Євангелія був давньоукраїнський говір стольного Києва.

За графікою виконання старослов'янські пам'ятки поділяють на глаголичні (Ассеманіїв кодекс, Празькі уривки, Клоців збірник, Охридські листки, Написи на руїнах церкви у Преславі та ін.), кириличні (Напис царя Самуїла, Савина книга, Супрасльський кодекс, Остромирове Євангеліє, Вуканово Євангеліє, Галицьке Євангеліє та ін.), латинографічні (Фрейзінгенські уривки), а також латинографічно-глаголичні (*Abecedarium Bulgaricum*).

Існування старослов'янських латинографічних пам'яток, окрім іншого, засвідчує, що серед слов'ян були досить поширеними спроби передавати на письмі свою мову чужими графічними системами – грецькою та латинською, а отже, це у свій спосіб також свідчить на користь еволюційної теорії походження кирилиці. У цьому контексті особливо цінним є *Abecedarium Bulgaricum*, що являє собою глаголичну азбуку, де назви літер як передані старослов'янською мовою, так і транслітеровані засобами

.....

* Щепкин В. Н. Разсужденіе о языке Савиной Книги. – Санктъ-Петербургъ, 1901. – С. VII.

латинської графіки: as-азъ а, bócobi-боукы б, véddeвѣдѣ в, glágoli-глаголи г і. т. п.

Зважаючи на палеографічні особливості, проф. В. Яґич розрізняє чотири типи глаголичних пам'яток: 1) найдавніший, для якого характерне загострене написання глаголичних літер (Київські глаголичні листки, Празькі уривки); 2) перехідний, так званий «вуглувато-округлий тип написання глаголичних літер (Клоців збірник); 3) македонський заокруглений тип написання літер (Ассеманіїв кодекс, Маріїнське Євангеліє, Македонський листок); 4) македонсько-болгарський округлий тип (Синайський Псалтир, Охридське Євангеліє).

До числа палеографічних ознак старослов'янських пам'яток можна, очевидно, зарахувати також і те, що всі глаголичні пам'ятки записані на пергаментних листах – четвірках або вісімках, тобто на листах, складених вчетверо або увосьмеро, тоді як кириличні пам'ятки виконані, як правило, на аркушах пергаменту великого формату.

За змістом або за жанром розрізняють такі старослов'янські пам'ятки.

Апракос – богослужбова книга, що містить уривки Євангелія та Діяння і Послання апостолів, розміщені відповідно до порядку їх читання на богослужіннях упродовж цілого року (Апракос Мстислава, Ассеманієве Євангеліє)

Апостол – священно-богослужбова книга, яка містить Діяння й Послання святих апостолів, розділені на зачала для читання під час богослужінь

(Охридський апостол, Слуцький уривок апостола, Апостол Христопільський).

Зачало, або *перикопа* – частина тексту Євангелія чи Апостола, призначена для прочитання на богослужінні.

Євангеліє – священно-богослужбова книга, що містить тексти Євангелій від євангелістів Матвія, Марка, Луки та Івана, присвячені земному життю Ісуса Христа. (Ватиканське Євангеліє, Маріїнське Євангеліє).

Ірмологіон – нотна церковно-богослужбова книга.

Канон, або *Номоканон* – церковно-богослужбова книга, збірка церковних канонів, норм канонічного та світського життя (Номоканон XII ст., Єфремовська кормча XI–XII ст.).

Мінея – церковно-богослужбова книга, що містить змінні частини богослужінь нерухомих церковних свят на кожен день місяця (Мінеї служебні XI ст.).

Мінея Четья – збірка життєписів святих, укладена в календарній послідовності, для вшанування їх пам'яті; також призначена для позабогослужбового читання (Супрасльський кодекс).

Місяцеслов – богослужбова книга, що містить календар церковних свят.

Молитвослов – книга, що містить тексти молитов, а також церковно-релігійні пісні, зрідка – деяку катехитичну інформацію. Призначена для мирян.

Октоїх, або *Восьмигласник* – церковно-богослужбова книга, що містить тексти змінних частин богослужінь нерухомих свят, розміщені за вісьмома гласами (Кодекс Ганкенштейна, або Віденський Октоїх)

Парамейник – богослужбова книга, що містить уривки «Псалтиря», які читають на Вечірній та великопісних відправах (Захаринський парамейник 1271 р.).

Житія – історико-біографічні та легендарні тексти, присвячені життю і діяльності визначних діячів церкви (Детальне житіє Кирила, Повість про Мефодія, Житіє Наума Охридського, Херсонеська легенда).

Патерик – збірка житій отців Церкви, як правило, якогось відомого монастиря (Синайський Патерик, або Лимонар кін. XI – поч. XII ст.)

Псалтир – священно-богослужбова книга, яка містить 150 псалмів, священні піснеспіви, поділені на кафтизми (Синайський псалтир, Чудовський псалтир, Слуцький Псалтир).

Служебник – церковно-богослужбова книга, яка містить тексти Літургій Івана Золотоустого, Василія Великого й Напередосвячених Дарів, вечірні та утрені, а також вказівки щодо їх проведення (Київські глаголичні листки, Віденські глаголичні листки, Служебник Варлаама Хутинського).

Типікон – церковно-богослужбова книга, що містить виклад порядку всіх богослужінь річного кола.

Требник, або *Євхголій,* або *Євхологіон* – церковно-богослужбова книга, яка містить тексти таїнств, освячень, благословінь та вказівки щодо їх проведення (Синайський требник).

Часослов – церковно-богослужбова книга, що містить тексти незмінних частин усіх богослужінь добового кола, крім Літургій.

Гомілії – церковно-богослужбова книга, яка містить тести проповідей священнослужителя на богослужіннях (Клоців Збірник, Похвала Святому Кирилу).

Окрім священних та церковно-богослужбових книг, жанровий фонд старослов'янської писемності розширюють літературні тексти, які тематично тісно пов'язані з християнським віровченням, проте є творами світськими. До їх числа належать, наприклад, славнозвісні «Проґлас» св. Кирила та «Азбучна молитва» Константина Преславського.

Час написання чи датування старослов'янських пам'яток визначати, як правило, досить складно, адже переписувачі книг лише зрідка вказували час, коли вони трудилися на рукописом. До того ж часто до нас дійшли лише фрагменти – кільканадцять чи навіть кілька сторінок пам'ятки, на яких годі навіть сподіватися знайти дату їх написання. Цікаво, що точне датування мають лише кілька кириличних пам'яток і не має жодна глаголична. Коли нема прямої вказівки на час появи пам'ятки, як це, наприклад, ми маємо у випадку з Остромировим Євангелієм, де зазначено, що книгу переписано у 1056–1057 рр., то вчені датують пам'ятку на підставі аналізу її мови або інших культурно-історичних чинників, пов'язаних із появою конкретної пам'ятки: специфіка палеографії, роки життя фундатора чи місцевих правителів, датування археологічних пам'яток тощо. Так, наприклад, для датування Ассеманієвого Євангелія важливу роль відіграли вміщений у цій пам'ятці місяцеслов, у якому згадано Кли-

мента, єпископа Величковського, що помер у 916 р. А це означає, що пам'ятка була створена не раніше середини X ст. В окремих випадках пам'ятки старослов'янської мови датували навіть за допомогою криміналістичних методик. Так, наприклад, український вчений В. Німчук, щоб спростувати підозри відомого хорватського славіста Й. Хамма в тому, що Київські глаголичні листки є еклектичним твором XIX ст., який, можливо, створив відомий діяч чеського національного відродження і фальсифікатор В. Ганка, ініціював мас-спектрометричний аналіз та мікроскопічне дослідження барвників (чорнил) пам'ятки, зокрема видимої люмінесценції, збуджуваної ультрафіолетовим випромінюванням*. У результаті експертизи фізиків-оптиків та криміналістів було доведено, що в Київські глаголичні листки – автентична пам'ятка кін. X – поч. XI ст.

Датування пам'яток старослов'янської мови серйозно ускладнює той факт, що чимало їх – не оригінали, а пізніші копії чи, як їх називають, *списки*. Саме тому в текстах окремих пам'яток співіснують не лише мовні явища, наприклад, X–XI та XIV ст., а й специфічні, як правило, фонетичні риси, притаманні мовам різних слов'янських підгруп.

Спираючись на весь арсенал методів, лінгвістичних та нелінгвістичних, у сучасній славістиці встановлено, що дотепер не збереглося жодної пам'ятки

.....

* Німчук В. В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. – К., 1983. – С. 28–29.

старослов'янської мови кирило-мефодіївської доби, а найдавніші датують другою пол. X ст. До їх числа належать Підпис Григорія 982 р., Київські глаголичні листки, Добруджанський напис 943 р., Напис царя Самуїла 993 р. та ін. Кінцем X – поч. XI ст. датують Зографське, Маріїнське та Ассеманієве, або Ватиканське, Євангелія. XI ст. датують Збірник Клоца, Синайський псалтир, Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Супрасльський рукопис, Листки Ундольського, Ізборник Святослава 1073 р., Синайський требник, Фрейзінгенські уривки, Чудовський псалтир та ін. Кін. XI – поч. XII ст. датують Празькі уривки.

XII ст. датують Віденські глаголичні листки, Мирославово Євангеліє, Синайський патерик, Галицьке Євангеліє, Охридський та Галицький апостоли.

XIII ст. – Тирновське, Вуканово, Дечанське Євангелія, Болонський Псалтир та ін.

Дуже важливим для вивчення старослов'янської мови є проблема так званих редакцій, тобто визначення місця написання її пам'яток та безпосередньо пов'язана з цим оцінка впливу місцевої живомовної стихії на мову старослов'янських текстів. Досить поширеним у славістиці є традиційний погляд, за яким «суто, або чисто» старослов'янськими вважаються лише 17 пам'яток, що створені в культурних центрах «Південно-Західної (Македонської) та Східної Болгарії кін. X–XI ст.», а саме: Зографське, Маріїнське, Ассеманієве, Охридське Євангелія, Зографський палімпсест, Боянський палімпсест, Синайський Псалтир, Синайський требник, Синайський євхоло-

гій, Клоців збірник, Рильські листки, Савина книга, Листки Ундольського, Супрасльський рукопис, Хіландарські листки, Зографські листки, Єнинський Апостол, а решту пам'яток вважають «непрямими, або опосередкованими джерелами» старослов'янської мови*. Справді, традиційний канон старослов'янських пам'яток репрезентує найдавніший стан старослов'янської писемності, проте обмеження реєстру старослов'янських пам'яток до 17 болгаро-македонських джерел X–XI ст. бальзамує старослов'янську мову як систему, робить її обмеженою та статичною як у просторі, так і в часі. Це добре усвідомлюють прихильники виділення канону старослов'янських пам'яток X–XI ст.: наприклад, російський славіст Р. Цейтлін цілком справедливо стверджує, що словник старослов'янської мови був у багато разів багатшим від словникового складу найдавніших старослов'янських рукописів і за кількістю слів, і за обсягом значень, про що свідчить, наприклад, значна кількість архаїзмів болгаро-македонської генези, які вживаються у «неканонічних» пам'ятках. Показовим свідченням непевності критеріїв обмеження канону старослов'янських пам'яток 17-ма болгаро-македонськими текстами X–XI ст. слугує, на нашу думку, включення до числа джерел академічного

* Див.: Цейтлин Р. М. Некоторые проблемы старославянской лексикологии (по материалам древнеболгарских рукописей X–XI вв.) // Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Загреб–Любляна, сентябрь 1978 г. – Москва, 1978. – С. 430–431.

словника класичної старослов'янської мови *Slovník jazyka staroslověnského*» двох моравських, а тому й «неканонічних» пам'яток – Київських глаголичних листків та Празьких уривків.

Механічне обмеження канону старослов'янських пам'яток болгаро-македонськими текстами X–XI ст. цілковито ігнорує гумбольдтівське аксіоматичне положення про мову як діяльність, а не результат діяльності. Окрім того, навіть таке обмежене коло пам'яток не витримує прискіпливих тестів на «генетичну чистоту», бо, наприклад, мова Маріїнського Євангелія та Клоцового збірника, що належать до канону 17-ти старослов'янських пам'яток, має специфічні ознаки, які дослідники ідентифіковують як протосербо-хорватські, а самі пам'ятки пов'язують з регіоном, що розташований північніше болгаро-македонського ареалу. Та навіть болгаро-македонський ареал X–XI ст. був діалектно диференційований, що позначилось на мові канонічних пам'яток старослов'янської мови. Не на користь доцільності виокремлення канону 17-ти старослов'янських пам'яток свідчить той факт, що вони виконані різними азбуками: із 17 рукописів 11 є глаголичними, а 6 – кириличними. Ці та інші чинники переконливо показують, що старослов'янська мова, попри її певні унікальні риси, – це динамічна система, яка неперервно розвивалася. Природним наслідком (але й джерелом!) такого розвитку стало розширення діалектної бази. Територіальна експансія старослов'янської мови по-

роджувала субстратні явища, які, однак, не змінювали її структурної сутності, а лише маркували походження конкретних джерел.

За межами болгаро-македонського ареалу на переписувачів чи перекладачів старослов'янських пам'яток більшою або меншою мірою підсвідомо впливала місцева живомовна стихія, і цей вплив позначався на фонетиці, морфології та лексиці пам'яток, завдяки чому стало можливим локалізувати місце написання пам'ятки або ж походження її переписувача чи перекладача. На підставі фонетичних, граматичних та лексичних інновацій, у порівнянні з болгаро-македонським стандартом, старослов'янські пам'ятки поділяють на так звані редакції, або ізводи: моравську, паннонську, русько-українську, російську, сербо-хорватську та румунську.

Окремі славісти, наприклад, Йосіп Хамм, окрім редакцій старослов'янських пам'яток, пропонує розрізняти ще і їх рецензії. Цей хорватський дослідник рецензіями старослов'янських пам'яток вважає свідоме виправлення їх мови відповідно до певних стандартів. Прикладом старослов'янських рецензій є, наприклад, послідовне виправлення мови церковнослов'янських пам'яток російської редакції за болгаро-македонським каноном у XVI ст., відоме під назвою другого південнослов'янського впливу. Прикладом рецензій старослов'янських пам'яток є також свідоме виправлення біблійних текстів за Вульгатою, що відбувалося на теренах сучасної

Хорватії у XIV ст.: до того біблійні тексти перекладали із Септуагінти*.

Якщо засади виокремлення таких редакцій, як моравська (Київські глаголичні листки, Празькі уривки), паннонська, сербо-хорватська не викликають сумнівів, то виокремлення нині так званої східнослов'янської редакції старослов'янської мови є ідеологічним анахронізмом, що не має лінгвістичних підстав, адже всі так звані старослов'янські пам'ятки східнослов'янської редакції мають виразні давньоукраїнські або давньоросійські мовні риси, що дозволяє безпомилково визначати мовне середовище – українське або російське – в якому ця пам'ятка постала. Таку точку зору, починаючи з середини XIX ст., активно і дуже аргументовано доводили авторитетні славісти – О. Потебня, А. Шахматов, В. Яґич та ін. У 1928 р. І. Огієнко у праці «Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків» уперше в славістиці чітко диференціював старослов'янські пам'ятки української та російської, чи як він називає, «північно-руської редакції». Тому-то, на нашу думку, хибним є виділення східнослов'янської, тобто спільної для всіх трьох східнослов'янських народів – українців, білорусів, росіян – редакції пам'яток старослов'янської мови, бо аналіз старослов'янських текстів XI–XIII ст., що постали серед східних слов'ян, дає всі підстави говорити про окремі русько-українську та російську

.....

*Hamm J. Staroslavenska gramatika/četverto izdaje. – Zagreb, 1974. – S. 189.

редакції старослов'янських пам'яток. Прикметно, що авторитетний сучасний славіст Й. Хамм при характеристиці старослов'янських пам'яток, які постали серед східних слов'ян, використовує нечіткі відетнічні номінації на зразок «у русів (у російській редакції)» (*Kod Rusa; u ruskoj redakciji*), проте визнає відмінності між текстами, створеними в XI–XII ст. предками сучасних українців та росіян*.

Разом з тим, зауважимо, що російські славісти як совєтської, так і постсовєтської доби, хоч і вважають безсумнівним факт існування єдиної східнослов'янської редакції старослов'янських пам'яток, так само послідовно «обмовлюються», без зайвої скромності називаючи всі такі пам'ятки *памятниками с чертами русского языка***.

Старослов'янські пам'ятки болгаро-македонського походження

Серед пам'яток старослов'янської мови болгаро-македонські посідають особливий статус, оскільки болгаро-македонський узус, попри його аморфність, виконував роль літературномовного еталону, або

* Там само. 191, 203.

** Див.: Селищев М. А. Старославянский язык. – Ч. I. – Москва, 1951. – С. 82 – 84.

стандарту старослов'янської мови. До числа слов'янських текстів X–XIII ст., написаних на болгаро-македонських теренах, зараховують Зографський кириличний підпис 980 р., Іверський підпис 982 р., Напис царя Самуїла, Зографське Євангеліє, Савину книгу, Супрасльський рукопис, Єнинський Апостол, Ассеманієве Євангеліє, Синайський Псалтир, Синайський требник, Халандарські листки, Рильський (або Македонський глаголичний) листок, Македонський листок, Охридські глаголичні листки, Листки Ундольського, Слуцькі листки, Темницький напис, Зографські листки. Оскільки старослов'янська мова має давньоболгарську, або болгаро-македонську діалектну основу, то в пам'ятках болгаро-македонської редакції годі шукати інтегральні власне болгарські риси. Разом з тим, аналіз мовних та палеографічних особливостей болгаро-македонських пам'яток дав право ученим здійснити точнішу локалізацію місця появи пам'ятки або ж походження її переписувача, що також свідчить не на користь розподілу пам'яток на «суто та опосередковано» старослов'янські. Так, наприклад, вважають, що Напис царя Самуїла, Хіландарські листки, Листки Ундольського, Савина книга, Супрасльський рукопис мають східноболгарське походження, тоді як Ассеманієве Євангеліє, Синайський Псалтир – македонське, або західноболгарське. Пам'ятки, що походять зі східноболгарського ареалу, виконані кирилицею, а західноболгарські, як правило, глаголичні, причому «македонська» глаголиця має специфічні палеографічні ознаки. Важливу роль при диференці-

ації східно- та західноболгарських пам'яток відіграють такі діалектні риси, як вживання літери о замість ѫ (скодель замість скѫдель, отроба замість ѫтроба), спорадичне зникнення секундарного л на межі кореня і суфікса (земья замість земля), поодинокі приклади результатів дії закону В. Яґича тощо. Дослідники фіксують відмінності між найдавнішими західно- та східноболгарськими пам'ятками і на лексичному рівні. Так, західноболгарським, або македонським лексемам въластати сѧ, гоумьно, достояниє, дрьколь, дрѧселъ, жрьтва, искони відповідають східноболгарські погрѫжати сѧ, токъ, наследиє, стьнъ, трѣба, испрьва.

Старослов'янські пам'ятки моравської редакції репрезентують дві пам'ятки – Київські глаголичні листки, або Київський місал та Празькі уривки. Це невеликі за обсягом тексти – 13 сторінок та 4 сторінки – мова яких містить виразні моравські (проточеські та протословацькі) мовні риси: вживання з замість жд, що походить із *dj (подазь замість подаждь, такозе замість такожде, тозе замість тожде); замість сполуки шт, що походить із *tj, вживається ц (обѣцѣниѣ замість обѣштѣниѣ, помоцьѭ замість помоштьѭ, просѩце замість просѩште); збереження праслов'янських сполук *dl, які в болгаро-македонських пам'ятках спростилися у *d (модлитвами замість молитвами, свѣтидльна замість свѣтильна); приголосний с переходить у ш перед голосними переднього ряду и та ѣ (въшѣх' замість въсѣх', вши замість вси); відсутність секундарного л на межі кореня та суфікса (земѩ замість землѩ).

Старослов'янські пам'ятки паннонської, або словінської редакції

До паннонської редакції зараховують, як правило, тільки одну пам'ятку – латинографічні Фрейзінгенські уривки. До числа паннонських, або протословінських рис у мові Фрейзінгенських уривків дослідники зараховують вживання звука *[к]* замість *[ч]* (*choku*, пор. болг.-мак.: хоштѫ; *imoki* пор.болг.-мак.: имѫшти); *[j]* на місці **dj* (*tamoge*, пор. болг.-мак.: тамождє). Лексичними паннонізмами справедливо вважають такі слова, як *bali* (балии, пор. болг.-мак.: врачь «лікар»), *bratra* (пор. болг.-мак.: братъ «брат»), *natrovuechu* (пор. болг.-мак.: натроути «нагодувати») тощо. Окрім паннонізмів, Фрейзінгенські уривки привертають увагу дослідників особливостями передачі слов'янських звуків засобами латинської графіки, які, за спостереженнями І.Огієнка, реалізовані у такій формі: а–a; б–в, p; в–u, uu, v,vu, uv; г–g; д–d, t, dt; є–e; ж–z, s; ѕ–z, zz, sz, s; и–i, й–i, g; к–c, k, ch, g; л–l; м–m; н–n; о–o; п–p, b; р–r; с–z, s, sz, zc, zz; т–t; оу–u, v; х–ch, h; ц–z, c; ч–s, z, c, ts, cc, cs, ch; ш–s, ss, ż; ь, ъ–e, i; ы–ui, ugi, u; ѣ–e, i; ѫ–o, u, un, on; ѧ–e, en, a*. У по-

* Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929. – С. 74.

даній схемі на особливу увагу заслуговують способи передачі на письмі засобами латинської графіки старослов'янських назальних, або носових звуків, а також Ѣ, які, окрім іншого, деталізують характеристику цих звуків у мовленні паннонських слов'ян.

Старослов'янські пам'ятки русько-української редакції

Після офіційного визнання християнства офіційною релігією Русі у 988 р. перша русько-українська держава не лише посідає важливе місце на політичній карті тогочасної Європи, а й стає визначним релігійно-культурним центром слов'янства. «Русь-Україна, – як зазначає Іван Франко, – з давен-давна була дуже важним етапом, куди переходили впливи полудневі на північ, західні – на схід і східні – на захід»*.Усе це спричинилися до того, що Київ, Чернігів, Галич, Переяслав та інші тогочасні українські міста та їх місцеві монастирі стають, окрім іншого, осередками розвитку старослов'янської писемності. Досить навести лише список назв старослов'янських пам'яток русько-української редакції, щоб пересвідчитися у потужності русько-

* Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896. – С. IV.

української писемної традиції. Так, старослов'янськими пам'ятками русько-української редакції вважають: Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Збірник Святослава 1073 р., Збірник 1076 р., Архангельське Євангеліє 1092 р., Турівські листки, Реймське Євангеліє, Бучацьке Євангеліє, Галицькі Євангелія 1144 та 1266–1301 рр., Добрилово Євангеліє 1164 р., Євсеєве Євангеліє 1283 р., Проповіді Григорія Богослова, Чудновський Псалтир, Напис на Тмутороканському камені 1068 р., графіті на стінах Софійського собору в Києві, написи на монетах Володимира Великого та ін. Окремий різновид старослов'янських пам'яток української редакції становлять так звані графіті. Пам'ятки-графіті, звичайно, не є суто українським явищем, проте завдяки С. Висоцькому українські графіті всебічно досліджені. Так, лише на стінах Софійського собору в Києві учений виявив 309 написів, з яких особливо цінною є старослов'янська азбука, відкриття якої дало змогу деталізувати теорію так званого еволюційного походження кирилиці*. Назви окремих старослов'янських пам'яток русько-української редакції – Архангельське Євангеліє 1092 р., Реймське Євангеліє, Чудновський Псалтир – мотивовані неукраїнськими топонімами, що, однак, ніяк не пов'язано з походженням пам'ятки, а, як правило, лише вказує на місце її зберігання або виявлення.

* Див.: Висоцький С. О. Київські графіті XI–XII //Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. – К., 1983. – С. 132–145.

Після того, як київський митрополит перебрався з Києва до Москви, серед українського духовенства, за словами М. Грушевського, поширилася практика «у поїздках з України до Москви та інших північних джерел милостині за кар'єрою та жалуваннями везти "на поклон", щó могли запопасти з церковної та книжної української старовини. /…/ У міру того, як тут менше ставало золота і срібла і різних ефективніших святостей, експортерам приходилось налягати все більше на інвентар скромніший – ікони і книги, і транспортування їх з України на північ продовжувалось неустанно» [*]. У такий спосіб старослов'янські пам'ятки, створені українцями, масово потрапляють на терени Росії. І. Огієнко переказує історію, що сталася з єпископом Євгенієм (Болохвіним), коли той їхав інспектувати Юр'ївський монастир, що на Новгородщині. Недалеко від монастиря, на березі річки, єпископ Євгеній зустрів монаха, який вивіз з монастиря «хлам» – віз українських манускриптів та стародруків, що їх запопадливий ігумен, приводячи в порядок монастирське господарство перед приїздом єпископа, вирішив просто викинути в річку[**]. Серед того «хламу» єпископ Євгеній виявив дуже цінну пам'ятку – 20 листів давнього старослов'янського манускрипту, які нині відомі в науці як Євгенів Псалтир, або Євгенові

……

[*] Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т.– Т. ІІ. – К.: Либідь, 1993. – С. 5–7.

[**] Огієнко І. Пам'ятки… С. 159.

листки. Очевидно, не менш драматичною була доля іншої старослов'янської пам'ятки української редакції – Архангельського Євангелія кін XI ст., яке було замуроване в селянській печі на Архангельщині.

Хоча українські переписувачі та перекладачі богослужбової та конфесійної літератури XI–XIII ст. чудово усвідомлювали сакральний характер переважної більшості текстів, проте в результаті підсвідомого впливу живомовної стихії, а також не раз і через прагнення максимально удоступнити, адаптувати зміст переписуваних чи перекладуваних текстів до місцевої мовної практики чи мовної компетенції користувачів, старослов'янські пам'ятки русько-української редакції набули виразних та нерідко численних українських мовних рис – фонетичних, морфологічних, лексичних. Так, у кінці складу на місці в вживається оу (*у*) (прауда, аугоуста, паоулъ); сплутуються ненагошені є та и (аліѯаньдрьскааго, оучетеля, вѣроуимъ, ипископа, хріштениемь, ни рьци); ненаголошений *[о]* позначається літерою оу (*у*) (оусквьрнилъсѧ, оудолѣваѧ, оучистивъшесѧ, божьскоуѭ, оумьноуѭ); замість ѣ вживається и (досели замість доселѣ, двѣ ризи замість дъвѣ рѣзи; видѣлъ въ кыи часъ замість вѣдѣлъ въ кыи часъ); є в позиції після шиплячих переходить в о (чоловѣка); ініціальне є- переходить в о- (одинъ, одиного); сплутують ы та и (рибы замість рыбы, риба замість рыба, годыны замість годины); появляється протетичний и у словах з ініціальною групою приголосних (илъжи, ильстивыихъ); ініціальне а-

замінюється звуком *[о]* (ольꙋан'дръ); замість префіксально въ- вживається оу- (оуселитьсѧ, оуселихъ); вживання орфограми оо на місці етимологічного *[о]* та ѣ замість *[е]* в новозакритих складах (воовьцѧ, воовьчихъ; камѣнье, ремѣнь, сѣдмь, нѣмь); закінчення -ови у формах давального відмінка однини іменників чол. роду **ŏ-,*jŏ-*, **en-* основ (петрови, гласови, дъневи, иоанови, архиреови); закінчення -ове у формах називного відмінка множини іменників чол. роду **ŏ-* основи (бѣсов, жидове); форми наказового способу дієслів з основою на -ѣ- (идѣте) тощо. До числа лексичних українізмів можна зарахувати прикладъ, повонь «повінь», принада, подоба, попелъ, телица, чаровати, николи, никола, петро, пауло та ін. Окремо треба відзначити графічну інновацію в старослов'янських пам'ятках української редакції: для позначення на письмі африкати *[д^ж]*, що постала на місці **dj*, використовують буквосполучення жч або жч': дъжч'ь, дожчь, бездожчьемь, одъжчивъ та ін*. До числа графічних інновацій у старослов'янських пам'ятках української редакції, можливо, можна зарахувати й оригінальне позначення на письмі фрикативного *[г]* на місці проривного болгаро-македонського *[ґ]* шляхом пропуску літери г: мночьстьихъ замість многочьстьихъ, изниетъ замість изгниетъ, сърѣшу замість съгрѣшу та ін.

.....

* Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Х.: Акта, 2002. – С. 91–92.

Старослов'янські пам'ятки російської редакції

Основним центром старослов'янської писемності на сучасних російських етнічних теренах був, звичайно, Великий Новгород, а згодом і Псков, Владімір. Не випадково І. Огієнко називає старослов'янські пам'ятки російської редакції північноруськими. До їх числа зараховують *Мінею 1095 р.*, *Мінею 1096 р.*, *Мінею 1097 р.*, *Путятину Мінею та Церковний Устав кін. XI – поч. XII ст.* Зважаючи на столичний статус та незаперечний фаховий авторитет київських (українських) переписувачів та перекладачів старослов'янських текстів, їх часто запрошували в Новгород або замовляли їм у Києві нові списки богослужбових текстів. Так, наприклад, новгородський посадник въ крщении иосифъ, а мирьскы остромиръ замовив київському дякові Григорієві підготовку Євангелія-апракоса, що відоме нині як *Остромирове Євангеліє*. Попри прямий зв'язок історії появи *Остромирового Євангелія* з Новгородом, завдяки київському походженню переписувача Євангелія ця пам'ятка має виразні українські мовні риси і її справедливо кваліфікують пам'яткою української редакції.

Окрім інтегральних східнослов'янських мовних явищ – повноголосся; сплутування носових ѫ, ѧ з ротовими оу, а (я); перехід прасл. **dj*, **tj* у ж, ч,

а не жд, шт, як у болгаро-македонському стандарті; метатеза складотворчих сонантів р, л та ь, ъ; вживання ініціальних ро-, ло- на місці прасл. сполук **ort*, **olt*; вживання флексій орудного відмінка однини іменників чоловічого роду **ŭ-* та *ĭ-* основ *-омь*, *-емь* замість *-ъмь*, *-ьмь* тощо – старослов'янським пам'яткам російської редакції притаманні такі специфічні російськомовні риси: вживання є на місці ѣ (съвѣдетель, средоу, оумрети); сплутування ц та ч (вѣньчьмь, ѡвьча, личе, коняца та црево, коньцание, всевидьчю); на місці прасл. сполук **zgj*, **zdj* виступає жг, а не жд (пригважгаема, дъжгь).

Старослов'янські пам'ятки сербо-хорватської редакції

До старослов'янських пам'яток сербо-хорватської редакції належать Маріїнське Євангеліє, Клоців збірник, Мирославове Євангеліє, Вуканове Євангеліє, Міхановичів Апостол, Ґршковичів Апостол, Краківський уривок, Кукульєвичів місал, Сплітський уривок, Віденські уривки, Віденський Псалтир, Шестоднев 1263 р., Тодорів Апостол 1277 р. та ін. Чисельність пам'яток цієї редакції, а головне дуже різні релігійно-конфесійні та культурно-історичні обставини, в яких вони постали, зумовили детальнішу класифікацію старослов'янських текстів, які походять з етнічних теренів сербів та хорватів. Найдавнішими

пам'ятками сербо-хорватської редакції вважають Маріїнське Євангеліє та Клоців збірник. Зважаючи на близькість цих пам'яток до болгаро-македонського стандарту старослов'янської мови, Й. Хамм обережно характеризує їх такими, що постали «на території, близькій до хорватських та сербських теренів (північніше Македонії)»*. Їх датують кін. X – поч. XI ст. Усі старослов'янські пам'ятки сербо-хорватської редакції ділять на три періоди: 1) до кін. XI ст.; 2) від поч. XII – до середини XIII ст.; 3) від 1248 р., коли папа римський Інокентій IV дав дозвіл використовувати глаголичну богослужбову літературу, до 1483 р., коли з'явилась перша друкована глаголична книга. У межах трьох періодів старослов'янської писемності сербо-хорватської редакції виділяють три підредакції: зетсько-хумську, раську та боснійську**.

Основні мовні риси пам'яток сербо-хорватської редакції є такі: у глаголичних пам'ятках не вживається носовий заднього ряду, а носовий переднього ряду фіксують лише до кінця XI ст. Праслов'янський **у* дає и, а **ě (ѣ)* – є або и. Префіксальний въ- переходить в оу-. У пам'ятках з кін. X – поч. XI ст. використовували лише одну літеру для позначення на письмі голосних неповного творення: у глаголичних текстах – єр, а в кириличних – єрик. У текстах, що походять з району Дубровника, м'якість сонантів *[l]*, *[n]* не позначалася; у пам'ятках боснійської

* Hamm J. Цит. пр. С. 188.

** Там само. – С. 193, 197–198.

підредакції сербо-хорватської редакції старослов'янської мови м'якість приголосних позначала літера g, а також ѣ або ħ, причому вони вживалася і перед м'яким приголосним. Пор.: лоубавь; glubav; ućitegl; ħлоубавь; кнѣига та ін. До числа виразних лексичних сербо-кроатизмів зараховують, наприклад, вживання номена кокотъ замість болгаро-македонського коуръ «півень».

* * *

Окремої уваги заслуговують назви старослов'янських пам'яток: зважаючи на їх унікальність та величезну культурну цінність, основні старослов'янські пам'ятки мають власні назви, які зумовлені різною мотивацією. Так, дуже часто пам'ятку іменують від міста, місцевості або монастиря, де її було знайдено: Охридське Євангеліє, Слуцький Псалтир; Маріїнське, Зографське Євангелія, Хиландарські уривки, Супрасльський рукопис; Синайський требник. Від назви міста, де тепер пам'ятка зберігається, постали власні назви: Київські глаголичні листки, Празькі уривки. Наймення переписувача, фундатора-замовника пам'ятки або її колишнього власника лягли в основу таких власних назв, як Савина книга; Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 р.; Листки Ундольського, Клоців збірник.

Окремі старослов'янські пам'ятки мають по кілька власних назв із різною мотивацією. Наприклад,

одну з глаголичних пам'яток XI ст. називають Ассеманієвим Євангелієм, бо його в середині XVIII ст. під час подорожі в Єрусалим купив папський бібліотекар Йосип Ассемані. Проте згодом ця пам'ятка була передана у Ватиканську бібліотеку, тому вона одержала ще одну назву – Ватиканське Євангеліє. У науковій літературі вживаються обидві назви.

ЯВНЕ ТА ПРИХОВАНЕ В СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ

У старослов'янській мові лексика посідає особливе місце, адже вона сформувалася не лише на основі болгаро-македонських говірок середньовічного Солуня, а й завдяки величезній цілеспрямованій мово- чи, точніше, словотворчій діяльності фундаторів старослов'янської мови – солунських братів св. Кирила та Мефодія, а також численних відомих і не відомих нам їхніх учнів та послідовників – церковних ієрархів слов'янських народів, перекладачів та переписувачів богослужбової літератури (вплив фундаторів старослов'янської мови на фонологічний, морфологічний чи синтаксичний рівні старослов'янської мови був мізерним, а то й зовсім неможливим). Іншими словами, лексика старослов'янської мови має двояку природу: частина лексичного запасу має говіркове походження – це живорозмовна лексика слов'янських говірок околиць Солуня, а згодом і ширших слов'янських теренів. Інша частина старослов'янського лексикону має авторське походження, тобто це слова, штучно

створені перекладачами, рідше переписувачами старослов'янських текстів для називання понять та реалій, яких тогочасна слов'янська культура ще не мала. Головним чином це абстрактні філософські християнські поняття, а також культурно-історичні, суспільно-політичні та побутові реалії близькосхідної дійсності, батьківщини християнського віровчення.

Іншим дуже важливим методологічним аспектом при вивченні старослов'янської лексики, у порівнянні з іншими рівнями старослов'янської мови, виступає її фрагментарність. Адже старослов'янські пам'ятки дають можливість відтворити усю фонологічну систему або словозміну старослов'янської мови, тоді як лексикон, відомий нам із старослов'янських пам'яток, репрезентує лише частину лексики старослов'янської мови: невідомими або незафіксованими старослов'янськими джерелами залишилися лексеми, що вживалися у втрачених пам'ятках, а також ті, що побутували лише в усній формі старослов'янської мови.

Масштаб втрат пам'яток старослов'янської мови можна собі уявити на підставі таких підрахунків. Щоб забезпечити відправлення богослужінь у 10 тисячах церков та у 200 монастирях Русі-України, необхідно було мати 85 тисяч богослужбових книжок: євангелій-апракосів, апостолів-апракосів, псалтирів, требників, молитвословів, мінеїв і т. п. З цієї величезної кількості книг до наших днів збереглося тільки близько двох десятків джерел.

Зорієнтуватися у кількісних параметрах лексикону старослов'янських пам'яток допомагають про-

ведені ретельні підрахунки слів, що вживаються у 17 пам'ятках так званого канону старослов'янської мови X–XI ст. За підрахунками М. Цейтліна, у цих пам'ятках є близько 300 000 слововживань 9616 слів*. Це число дуже приблизне, коли йдеться про лексикон старослов'янської мови, адже виявлення нової пам'ятки вносить суттєві корекції у ці кількісні показники. Так, у Єнинському апостолі, який виявили тільки в 1960 р., вживається 898 слів, із них понад 120 були зафіксовані вперше.

Особливістю кількісного аналізу лексикону старослов'янських пам'яток є виокремлення так званих *hapax legomena*, або гапаксів, – слів, які старослов'янські джерела фіксують лише один-єдиний раз. Частина старослов'янських слів набула статус гапаксів з огляду на кількісну та жанрово-тематичну обмеженість текстів. До цієї групи належать окремі терміни родинності та свояцтва, родинно-побутова лексика, назви тварин тощо. Напр.: баба, бъдрость, весна, дроужьба, заѩць, кобыла, колда, нагло, тесати, тетъка, хоботъ, хызъ, челѧдь та ін. Це, як правило, слова праслов'янського походження, які часто мають загальнослов'янське поширення. Інша група гапаксів – це авторські неологізми-оказіоналізми, створені, очевидно, перекладачами або переписувачами старослов'янських текстів через незнання або відсутність потрібного старослов'янського

.....

* Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка (Опыт анализа мотивированных слов). – Москва, 1977. – С. 27.

еквівалента чужомовній лексемі. Пор.: длъгослоужие, мъногоочительнъ, неиздречиникъ, народоводима, пѫтьоутросия, свобота, славословествие, сынобожьствие. У мові старослов'янських текстів X–XI ст. питома вага гапаксів сягає 20–25% відсотків їх лексикону. Р. Цейтлін оцінює кількість старослов'янських гапаксів приблизно у 2000 одиниць.

Поняття лексичної норми для старослов'янських текстів має дуже умовний характер, проте досить тривалий та суперечливий процес їх кристалізації розпочався, очевидно, за часів св. Кирила та Мефодія. Він проходив від дублетності номінацій, через варіантність – як структурну, так і стилістичну – до синонімії. Уже в найдавніших пам'ятках X–XI ст. фіксують дублети на зразок ашють–спыти–тоуне–безоума; неприязнь–лѫкавъ–врагъ–бѣсъ–сотона–дияволъ, балии–врачь–ицѣлитель–цѣлитель; бесрамъкъ–бестоудьникъ–бестоудьць; благоволение–воля, клеветарь–обличьникъ–обличитель–обадитель; варваръ–страньникъ–иноземьць–иноѩзычьникъ–иностраньникъ–иноплеменьникъ, дроугъ–приятель, иереи–свѧтитель–свѧштеникъ–попъ, животъ–жизнь–житие, праздьньство–праздьньствие–праздьникъ, самовидьць–видьць тощо.

Показовим прикладом того, як через розгалужену лексичну варіантність відбувався пошук не лише еквівалентів грецьких теологічних термінів, а й викристалізовувалися лексичні норми старослов'янської мови, є особливості слововжитку в тек-

сті найвідомішої християнської молитви «Отче наш…», зафіксованої різними старослов'янськими пам'ятками. Так, наприклад, поняття «щоденні матеріальні (тілесні) потреби людини» передається то як хлѣбъ нашъ наставъшааго дьне (Маріїнське Євангеліє), то як хлѣбь наш насѫщьны (Ассеманіїв Кодекс). На позначення диявола вживалися такі лексичні варіанти – неприязнь (Зографське Євангеліє), лоукавыи (Апракос Мстислава), а на позначення «спокуса» – напасть (Маріїнське Євангеліє), искоушение (Ассеманіїв Кодекс).

Іншою прикметною ознакою строслов'янської лексики є висока питома вага слів з прозорою мотивованістю. Так, наприклад, старослов'янські тексти містять аж 24 похідні утворення з префіксом без/с-: бештѧдьнъ «бездітний», бештьстьнъ «нечесний», бездоушьнъ «мертвий; бездушний», бездна «прірва», бездъждие «посуха», безгодие «несприяливі часи», безгодьнъ «несвоєчасний», безгласьнъ «німий; тихий», безименьнъ «безіменний», безмлъвие «тиша; покірність», безмлъвьнъ «мовчазний; спокійний», безочитъ «безсоромний», безочивъ «безсоромний», беспрѣстани «постійно; без перерви», бесплодьнъ «неплідний», беспѫтьнъ «той, що без дороги», бесрамьнъ «безсоромний», бесоудьнъ «безсоромний», бестѫжьнъ «безвідмовний; той, хто не нарікає», безоумьнъ «божевільний; нерозумний», безоумие «божевілля; дурість», безвиньнъ «невинний», безводьнъ «безводний».

Дослідники лексики старослов'янської мови звертають увагу на поширені факти хибної інтерпретації лексичного значення цілої низки частовживаних слів, яким часто приписують значення, невідомі старослов'янським джерелам. Так, наприклад, прикметник младъ тлумачатать як «молодий», проте ретельне вивчення старослов'янських текстів дає підстави стверджувати, що це значення є вторинним і воно розвинулося пізніше. У старослов'янських текстах X–XI ст. младъ має значення «щойно народжений; м'який, ніжний; незрілий»*. Старослов'янський іменник лоно через співзвучність з українським лоно, як правило, перекладають як то як «утроба», то як «грудь»**. Щоправда, загальновідома старослов'янська фразема на лонѣ авраамле дає підстави засумніватися у правильності такого перекладу. І справді, у старослов'янській мові іменник лоно означав передусім «коліна» (пор.: имѣѭ телицѫ единѫ яже на лонѣ емоу съпааше «мав ягня, що спало йому на колінах»)***. Подібні застереження існують щодо тлумачення семантики старослов'янських лексем брѣгъ, осьлѧ, клюсѧ, кивотъ, простовласъ, работа та ін.

.....

* Цейтлин Р. М. Некоторые проблемы старославянской лексикологии (по материалам древнеболгарских рукописей X–XI вв.) // Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. – Москва, 1978. – С. 440.

** Словник української мови: В 11 т. – Т. 4. – С. 544.

*** Slovník jzyka storoslověnského. – Praha, 1958–1999. – S. 1081.

Зазначимо, що прикрі похибки мають місце не лиш при перекладі старослов'янських текстів українською мовою. Помилкові тлумачення значень слів трапляються й у самих старослов'янських перекладах з давньоєврейської або грецької мов. Таким показовим прикладом може слугувати історія появи старослов'янського імені адамъ. За спостереженнями відомого українського лінгвіста, теолога та перекладача Святого Письма Івана Огієнка, звичне нині чоловіче християнське ім'я *Адам* – це не власне особове ім'я біблійного походження, а лише звичайна загальна назва, що була хибно потрактована перекладачами як власне ім'я першої людини. Оскільки *Адам–адам* – це перша людина, то на момент створення це творіння рук Господніх власної назви не потребувало, що засвідчує Книга Буття: «Коли Бог сотворив людину, він створив її на подобу Божу. Сотворив він їх – чоловіка й жінку, і благословив їх, і дав ім'я "людина"(адам. – *Л. Б.*), коли сотворив їх» (Буття 5, 1–2). Цікаво, що у давньоєврейській мові іменник *adam* означає «чоловік», а іменник *adamah* «земля», тому в Книзі Буття ці два слова обігруються: «І сформував Господь Бог порох з землі (*adamah*) на Чоловіка (*adam*)»*.

.....

* Огієнко І. Адам. Мовно-теологічний нарис // Рідна мова. – Ч. 7–8. – 1938. – С. 326–330.

Старослов'янська лексика живомовного походження

До старослов'янської лексики живомовного походження належать слова, залучені до старослов'янських рукописів із слов'янських діалектів X–XIII ст. Вибір донорських діалектів та їх продуктивність у формуванні лексикону старослов'янської мови цілковито залежали від популярності конкретних діалектів серед перекладачів та переписувачів старослов'янських рукописів. Зрозуміло, що з-поміж значної кількості слов'янських діалектів особлива роль у формуванні лексичного складу старослов'янської мови відводилась болгаро-македонським говіркам Солуня та його околиць, які, як відомо, були якщо не рідними, то у всякому разі добре відомими фундаторам старослов'янської мови – св. Кирилові та Мефодію.

У складі старослов'янської лексики живомовної природи кількісно найпомітнішою групою є слова праслов'янського походження. Так, в «Етимологічному словнику слов'янських мов» за редакцією О. Трубачова лише на літеру Б подано 145 слів, які кваліфікують як праслов'янські за своїм походженням. Пор.: баба, багърѣнъ, багрити, багъръ, балии, бальство, баня, баньскъ, бедра, бедръно, брѣгъ, брѣмѧ, бесѣда, брѣжьнъ, беседовати,

безъ, бештѧдьнъ, бештьстьнъ, бездоушьнъ, бездна, бездъждие, безгодие, безгодьнъ, безгласьнъ, безименьнъ, безмлъвие, безмлъвьнъ, безочитъ, безочивъ, беспрѣстани, бесплодьнъ, беспѫтьнъ, бесрамьнъ, бесоудьнъ, бестѫжьнъ, безоумьнъ, безоумие, безвиньнъ, безводьнъ, бѣда, бѣдити, бѣдьнъ, бѣгати, бѣлити, бѣлость, бѣлъ, бѣсъ, бѣсити сѧ, бѣсьнъ, бажати, бичь, бирь, бити, блазнити, блазьнъ, блазньнъ, блѣднѣти, блѣдъ, блѧсти, блѧдивъ, блѧдь, блискати, близь, ближика, ближьнии, блѫдити, блѫдьно, блѫдъ, бльштати сѧ, бльснѫти, блюдо, блюсти, бльвати, бльвотина, бо, богатѣти, богатъ, богатьство, богъ, богыни, бояти сѧ, боязнь, болѣти, болѣзнь, болѣзньнъ, боль, больнъ, брада, брады, бранити, брашьно, брань, брати сѧ, борець, бразьда, босъ, бости, божьскъ, божии, бракъ, братъ (братръ), братия, братъсестра, братьнъ, братьскъ, братство, брехати, брести, брѣзгъ, брѧцало, брѧчати, брѧкнѫти, брити сѧ, бритъва, бродити, бродъ, брость, бронь, броутъ, брѣгъ, бръна, бръселие, бръснѫти, бръзды, бръвь, брысало, брьна, брьние, брьньнъ, брьвьно, боуявъ, боуеста, боуи, боуиство, боукы, бъчела, бьдѣти, бъдость, бъдръ, былие, быстрость, быстръ, быти, бытие, бывати, бьрати*.

Серед наведених слів праслов'янського походження

* Див.: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под. ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 1–3. – Москва, 1974–1976.

є й такі, що виявляють виразні південнослов'янські риси. Напр.: брѣгъ, брѣмѧ, брѣжьнъ, бесрамьнъ, благо, благъ, благыни, блато, блажити, брада, брады, бракъ, брѣгъ, брашьно, брань, бразьда та ін. Західноболгарською за походженням вважають і лексему брошть. Разом з тим, поява та побутування слова балии, як і похідного від нього бальство, або фонетичного варіанта іменника братъ – братръ, жаль «могила, гробниця», рѣснота «істина», неприязнь «диявол» пов'язують зі слов'янським паннонсько-моравським ареалом, а, наприклад, лексема братъсестра, зафіксована лише в Остромировому та Архангельському Євангеліях, має стосунок до української мовної території. Висока питома вага праслов'янської лексики у словнику старослов'янської мови станом на IX–XIII ст. пояснюється спільним походженням слов'янських діалектів зі спільної мови-основи, діалектна диференціація якої, як відомо, активізувалися лише у VI ст.

Окрему групу серед старослов'янської лексики живомовного походження становлять запозичення. Р. Цейтлін визначає питиму вагу запозиченої лексики у мові 17-ти «канонічних» пам'яток 1778-ма лексемами (загалом їх лексикон нараховує 9616 одиниць). Однак механічне виокремлення запозиченої лексики старослов'янської мови мало дає для розуміння складних та специфічних процесів формування старослов'янського лексикону. Адже до числа запозичень можна зарахувати як ранні праслов'янські запозичення із германських, зокрема готських діалектів

на зразок блюдо, боукы, так і пізні, доби християнізації запозичення типу ангелъ, еванъгелие, попъ, папежь. Давні ранньопраслов'янські запозичення стали фактом живомовної стихії праслов'янської мови та були поширені по усьому слов'янському ареалі, тоді як пізні запозичення прийшли до слов'ян, як правило, книжним шляхом і їх адаптація й засвоєння мали здебільшого авторський характер. Тому, на наше переконання, пізні запозичення варто зараховувати до старослов'янської лексики авторського походження, бо вони потрапили в старослов'янський лексикон не як результат усних міжмовних контактів, а завдяки перекладацькій діяльності слов'янських просвітителів св. Кирила та Мефодія та їхніх численних учнів і послідовників. Саме їм, а не мовному колективу, належить вироблення принципів передачі засобами старослов'янської мови численних грецизмів, гебраїзмів, латинізмів тощо, що їх містили грецькі богослужбові книги, а тому такі запозичення є всі підстави зараховувати до старослов'янської лексики авторського походження*.

Найчисленнішою групою давніх ранньопраслов'янських запозичень, які вживаються і в старослов'янських текстах, є германізми, значна частина яких потрапила до слов'ян від готів. Напр.: дѣлити

.....

* Аналіз морфологічних та синтаксичних особливостей старослов'янських перекладів подає А. Селіщев у відомій праці «Старославянский язык» (Ч. 1. – С. 28–31).

«ділити», длъгъ «борг; обов'язок», жрѣбии «жереб», кънѧзь «князь», кладѧзь «криниця; джерело», коупити «купити», олъдии (ладии) «човен», мыто «мито», мѣдь «мідь», мъногъ «численний; багато», сѣтовати «оплакувати», стькло «скло; келих», скотъ «майно; худоба», сковрада «казанок; сковорода», скълѧзь «монета», хлѣбъ «хліб» та ін. Одним із найпізніших германізмів у діалектах слов'ян дописемної (дохристиянської) доби, засвоєна згодом і старослов'янською писемною традицією, була лексема краль «володар; король», яка, як відомо, постала на базі особового імені франкського правителя Карла Великого, який помер у 814 р.: германське особове ім'я *Karl* було втягнуто в орбіту тогочасної рефлексації сполуки **tort*, у результаті чого постало старослов'янське краль.

Із грецизмів, які були запозичені та засвоєні праслов'янськими діалектами, а згодом вживалися і в старослов'янській мові, можна назвати жлѣбъ «жолоб», кораб(л)ь «човен», кърма «кермо, руль», львъ «лев», чрѣшьня «черешня» та ін.

До латинських започень ранньопраслов'янської доби зараховують слова лбедь «лебідь», колѧда «коляда», кесарь «володар, кесар», роусалиѩ «русальна ніч», сръпъ «серп», скѫдьлъ «гончарна глина; гончарні вироби» тощо.

Неіндоєвропейське походження мають давні слов'янські запозичення дописемної доби з тюркських мов. Так, зокрема, тлумачать походження старослов'янської лексеми капиште «капище», яка

пов'язана з дунайсько-булгарським капь «видиво, привид», або боляринъ «боярин», коумирь «ідол».

Старослов'янська лексика авторського походження

Перед творцями перших слов'янських перекладів богослужбової літератури постало дуже складне завдання – знайти слов'яномовні лексичні засоби, спроможні забезпечити адекватність перекладу з давньогрецької мови. Складність цього завдання полягала в тому, що об'єктом перекладу були, як відомо, богослужбові тексти, в яких широко представлена абстрактна лексика, а в діалектному мовленні – не лише слов'ян, а й інших народів – ця лексико-семантична група дуже нечисленна. Щоб компенсувати обмежені номінаційні можливості болгаро-македонського діалекту, св. Кирило та Мефодій і їхні учні, послідовники вдаються до використання прийому філіації або розширення значень традиційних живомовних слов'янських лексем, при цьому вони часто зважали на апробовану специфіку номінації у грецькій та латинській мовах. Так, завдяки мовотворчості перекладачів старослов'янських богослужбових текстів народнорозмовні терміни родинності **otьcь*, **synъ*, **bratъ *sestra* набувають нових, теологічних значень – отьць «Бог-Отець, одна з осіб триєдиного Бога»; сынъ (чловѣчьскъ)

«Бог-Син», братъ, сестра «член людської спільноти, ближній». У старослов'янських перекладах теологічної спеціалізації значення набули окремі одиниці сільськогосподарської або, наприклад, будівельної лексики: агньць – символічне ім'я Ісуса Христа; частина євхаристійної простофи, пастухъ, пастырь – духовний провідник, учитель, пасти – навчати, опікуватися ближніми, паства – паства, вино, хлѣбъ – Євхаристія, небо – небеса, храмъ – церква та ін.

На тлі завдань, що стояли перед першими перекладачами богослужбової літератури старослов'янською мовою, виражальних можливостей питомої слов'янської лексики не було достатньо. Необхідно було називати численні близькосхідні реалії, невідомі тогочасному слов'янству, – рослини, дерева, тварини, предмети одягу, побуту, грошові одиниці, назви військових підрозділів, музичних інструментів і т. ін. З цією метою у старослов'янський лексикон з грецької мови або з арамейської за посередництвом грецької, а також з латинської запозичено такі слова: мѵра «мирра, бальзамове дерево», кедръ «кедр», кѵпарисъ «кипарис», китъ «кит», вельбѫдъ, камель «верблюд», скѵмьнъ «левеня», сикомория «сикомор», фимиамъ «пахуча речовина; ладан», смѵрьна «смирна», вѵсонъ «вісон, тонке полотно», хитонъ «хитон, накидка», саванъ «саван», санъдалия «сандаля», артава «артава – міра сипучих речовин =55,8 літра», динарь «динарій»', мънась «мнась, мина – грошова одиниця (100

драхм)», **инъдиктъ** «індикт; одиниця церковного літочислення», **таланъ** «міра ваги; грошова одиниця», **стадии** «стадій, одиниця виміру, що дорівнює близько 200 м», **кенътоурионъ** «центуріон, сотник у римському війську», **легеонъ** «десятитисячний військовий підрозділ», спира «когорта, війський підрозділ», **псалътырь** «псалтеріон – гебрайський струнний музичний інструмент, під акомпанемент якого виконували псалми» тощо.

Однак левову частку запозичної безеквівалентної лексики старослов'янської мови становлять теологічні терміни, а також численні назви на позначення культових реалій та понять, які мають давньогрецьку, арамейську або латиномовну етимологію. Так, старослов'янська мова запозичила з арамейської за посередництвом грецької мови такі слова: **алелоуя** «алилуя – приспів у богослужбових текстах; букв. "прославляйте Ягве"», **аминь**(ъ) «амінь, істинно; букв. – нехай так буде», **месия** «месія», **серафимъ** «серафим – найвищий ангельський чин», **сотона** (**сотонаилъ**) «сатана», **зилотъ** «зилот – член радикальної юдейської релігійно-політичної секти у стародавній Палестині», **левьгитъ** «левит – старозавітний служитель храму, нащадок Левія», **осана** «осанна, радісний вигук на честь Бога або царя; букв. допоможи», **пасха** «Пасха – старозавітне свято на честь виходу юдеїв з єгипетської неволі», **купарисъ** «кипарис», **китъ** «кит», **равь**, **рабби** «равві – шанобливе звертання до старозавітних єврейських законовчителів», **садоукеи** «садукей – член

юдейської секти, яка відкидала усну традицію, визнаючи лише Мойсеїв Закон», синагога «синагога», хероувимъ «один із дев'яти ангельських чинів», фарисеи «фарисей – член релігійної групи, що відзначалася демонстративним виконанням Мойсеєвого Закону та фанатичною нетерпимістю до язичників; лицемір» та ін.

Грецьке походження мають такі старослов'янські запозичення цього типу: анадема «анафема, прокляття; відлучення», анъгелъ «ангел», апостолъ «апостол, посланець», апракосъ «різновид Євангелія або Апостола, упорядкованого за календарним принципом», арътофоръ «кивот», демонъ «демон», дияволъ «диявол», дияконъ «диякон», догъматъ «догма», еванъгелие «Євангеліє», евхологионъ «требник», пифания «Боговлення», питрахилъ «єпітрахиль – частина богослужбового одягу священика», питемія «покарання, покута, накладені Церквою», ѥзархъ «екзарх – посланець-намісник патріарха», игоуменъ «ігумен, настоятель монастиря», иереи «ієрей, священнослужитель», икона «ікона», канонъ «канон, церковне правило», катихоуменъ «оглашенний, кандидат на охрещення» клиросъ «клір, духовенство», клеврѣтъ «прислужник, що догоджає покровителеві», конъдакъ «кондак, структурний елемент богослужіння», ктиторъ «ктитор, засновник», мѵро «миро», ман(о)на(о)стирь «монастир», црькы «церква», скиния «святилище, скінія», фелонъ «елемент одягу священика» та ін.

Зважаючи на тісніші контакти старослов'янських перекладачів із східною традицією християнства та, відповідно, пріоритетне використання ними грецьких богослужбових текстів, у старослов'янських текстах богословські та церковні терміни латинського походження представлені лише спорадично, передусім у джерелах паннонської та моравської редакцій. Пор.: олътарь «вівтар», миса «меса», папежь «папа (римський)», истовъ «справжній», костель «замок; церква» тощо.

Оскільки ці слова належать до числа так званої безеквівалентної лексики, то при засвоєнні їх старослов'янською мовою відбувалася лише фономорфемна адаптація їхньої структури.

Цікаво, що, окрім безеквівалентної лексики, автори старослов'янських перекладів використовували запозичення зі стилістичною метою – як дублети до поширених у народнорозмовному мовленні тогочасних слов'ян сороміцьких слів або слів на позначення побутових понять чи реалій, які через своєю прозаїчність не пасували до сакрально-урочистої стилістики богослужбових текстів. Так, щоб не применшити глибокий драматизм відповіді Ісуса Христа на запевнення апостола Петра у вірності Вчителеві («Не запіє і *півень*, а ти вже тричі відречешся від мене» Іоанн, 14–38), перекладачі старослов'янських текстів у цьому фрагменті, замість традиційних і, ймовірно на їхню думку, надто прозаїчних слов'янських назв півня кокотъ, коуръ або пѣтель, вдаються до використання запозичення з грецької

алекъторъ (пор.: гр.: ἀλέκτωρ «півень»). Зі стилістичних міркувань також, очевидно, постала старослов'янсько-грецька дублетність на зразок аспидъ – гадъ «гадюка, змія», тектонъ – дрѣводѣля «тесля; столяр», епеньдитъ – срачица «спідня сорочка» тощо, цим самим можна пояснити і використання таких грецьких запозичень афедъронъ «клоака; задній прохід», катаросъ «жук-гнойовик» тощо.

Дуже часто автори старослов'янських перекладів для передачі численних християнських богословських понять віддавали перевагу не повним безпосереднім запозиченням, коли запозичувались як план вираження, так і план змісту чужомовних лексем, а семантичним калькам, коли слов'янськими мовними засобами передається семантика чужомовного слова. Семантичні кальки, у порівнянні з повними безпосередніми запозиченнями, мали ту перевагу, що їх структура, а головне семантика були загалом зрозумілі пересічному мовцеві-слов'янинові. Широке, повсюдне використання семантичних кальок у старослов'янських текстах було, на нашу думку, свідомим прийомом перекладачів, оскільки удоступнювало їх зміст слов'янському читачеві або слухачеві. Так, наприклад, грецький теологічний термін *θεομαχία* калькувався як богоборение, *παντοκράτωρ* – як вьседрьжитель, грецьке *πολυθεία* – як мъногобожьство, грецьке *φιλόθεος* – як боголюбьць, *θεόπνεοστος* – як богодъхновенъ, *εὐλογεῖν* – як благословити, *εὐλαβεῖσθαι* – як благоговіти та ін. Нерідко слов'янські перекладачі вдавалися до калькування

грецьких лексем, що означали абстрактні світські, небогословські поняття. Пор.: зълословити «злословити» (пор.: *κακολοεί́ν*), кромѣштьнъ «зовнішній; непроглядний» пор.: тьма кромѣштьна (гр. τό σκότος τό ἐξώτερος), насѫштьныи (пор. гр.: *ἐπιούσιος)* тощо. Виражальні можливості старослов'янських семантичних кальок з грецької мови та продуктивність їх творення можна продемонструвати на прикладі композит із компонентом *θεο-*: богоявление, богоборче, богоборець, боговидѣць, богоглаголивъ, богодарение, богодарие, богодѣлатель, боголѣпно, боголюбивъ, богомръзъкъ, богоневѣстьнъ, богоносьць, богопознание, богоприимьць, богоразоумие, богородица, богосварьникъ, богословесити, богословити, богословие, богословъ, богословьнъ, богословьць, боготочьнъ, богооугодьнъ, богохранимъ, богочьстивъ, богочьтьць та ін.

Масштаб мовотворчості творців та редакторів старослов'янських перекладів, зокрема в сфері абстрактної богословської лексики, стає очевидним, наприклад, при детальнішому аналізу відомої Нагірної проповіді Ісуса Христа, яку подають усі такі обов'язкові богослужбові книги, як Четвероєвангелія та Апракоси:

Блажени нищии дх҃мъ. ꙗко тѣхъ естъ црьст҃вие нб҃ськое Блажени. плачѫщии сѧ. ꙗко ти оутѣшѧть сѧ Блажени кротъци. ꙗко ти наслѣдѧть землѭ Блажени. алчѫщеи жѧждѫщеи правъды. ꙗко ти насытѧть сѧ Блажени милостивни. ꙗко ти помиловани бѫдѫ Блажени чистии сьрдьцьмь. ꙗко ти

ба оузьрѧть Блажени. съмирѧѭщеи. ꙗко ти сн҃ове бж҃ии нарекѫть сѧ Блажени изгънани правъды ради. ꙗко тѣхъ есть црс҃твие нбс҃ькое Блажени есте. егда поносѧть вамъ. и ижденѫть. и рекѫть. вьсакъ зълъ гл҃ъ на вы лъжѫще мене ради Радоуите сѧ и веселите сѧ. ꙗко мьзда ваша. мънога естъ на нбс҃ехъ (*Остромирове Євангеліє*).

Тут, як бачимо, усю лексику, в т. ч. й складені найменування, окрім службових слів, а також займенникових дієслівних допоміжних форм, можна зарахувати до авторських неологізмів, які були утворені для позначення християнських богословських понять.

Мовотворчість авторів старослов'янських перекладів знайшла свій вияв і при засвоєнні значної кількості старо- і новозавітних власних назв, які здебільшого кваліфікують як безеквівалентну лексику, тобто слова, що не підлягають перекладу, а лише адаптації фономорфемної структури.

Приклади калькування у сфері онімійної лексики старослов'янської мови трапляються вкрай рідко. Можна назвати лише чотири жіночі особові імена вѣра, надежда, любовь, пѧтька, які утворилася завдяки калькуванню грецьких *πίστις* «віра», *ἐλπίς* «надія», *ἀγάπη* «любов», *παρασκευή* «п'ятниця; народжена в п'ятницю», а також топоніми лъбьное мѣсто (голъгоѳа), межъдоурчие (месопотамия), сльньцеградъ (илинополь). Вкрай обмежене використання калькування при засвоєнні чужомовних власних назв є всі підстави кваліфікувати чіткою

настановою перекладачів старослов'янських текстів та виявом їх мовотворчості.

Ономастикон старослов'янських текстів творили головним чином особові імена, які відзначалися високою частотою вживання в текстах Євангелія, Діяннях апостолів, та особливо в Четьї-Мінеях, а також топоніми – власні назви близькосхідних, рідше пелопоннесько-апеннінських географічних об'єктів. Напр.: авътономъ, агаѳонъ, агрипиния, воуколъ, валєнътинъ, василии, дамианъ, дионисии, иоаннъ, иларионъ, иполоуттъ, ираида, ираклии, игънатии, калиникъ, леоньтъ, мария, маръкъ; аравия, антипарида, ахорьска дьбрь, вавѵоулонъ, гомора, єръмагадонъ, иоудея, лаодикия, назаретъ, силооуамъ, синаи, ѳаворъ, филадєльфия тощо.

Цікаво, що перше, дохристиянське ім'я великого київського князя – Володимир викарбувано на монетах не у повноголосному варіанті, а «канонічному» болгаро-македонському владимиръ. Так само ім'я князя Святополка фігурує на монетах у старослов'янському варіанті стопл҃къ, а не давньоукраїнському стопъ҃лкъ. Це, очевидно, можна кваліфікувати як свідчення незаперечного авторитету болгаро-македонського мовного узусу–стандарту і в Русі-Україні X – поч. XI ст.

Усього, за підрахунками І. Срєзнєвського, після християнізації України-Русі пам'ятки XI–XIII ст. фіксують 394 християнських імені – 330 чоловічих та 64 жіночих.

У старослов'янських текстах при запозиченні чужомовних – гебрейських, рідше грецьких або латинських з походження власних назв, перекладачі обмежувалися адаптацією їх фономорфемної структури, передусім зверталаи увагу на морфологічну адаптацію, зокрема на можливість уписати запозичене ім'я в питому систему відмінювання, а також на максимальне пристосування звукового складу запозичуваного імені до звукової системи старослов'янської мови. Наприклад, грецьке ім'я *κύριος* з первісним значенням «пан, володар» у старослов'янських текстах фігурує як кѵриллъ, *θεόδωρος* «богом даний» – як ѳеодоръ, *γεοργός* «хлібороб» – як георгии або дюрдь і т. п.

Однак, як відзначають знавці давньоєврейських текстів, при запозиченні не всіх біблійських імен вдалося сповна витримати згадані принципи. В одних випадках похибки з'явилися у текстах давньогрецьких перекладів, звідки потрапили у старослов'янські, а в інших маємо справу з власне старослов'янськими способами відтворення давньоєврейських імен. Так, давньоєврейське *Šim'on* у грецьких перекладах трансформувалось у *Συμεών*, звідки було запозичено старослов'янський відповідник сѵмеѡнъ. Ще серйозніших трансформацій зазнало ім'я Бога-Сина. У давньоєврейських текстах він називається канонічним варіантом *Jehošua* або розмовним арамейським варіантом *Ješua*. Греки якраз і запозичили цей розмовний варіант, але оскільки у грецькій мові нема ні звука *[j]*, ні звука *[š]*,

то ім'я Христа трансформувалося у *Ἰησούς*, а старослов'янська мова пішла за грецькою й дала **іисоусъ***. Збіг початкових двох літер на позначення ініціального звука *[i]* (*Іісус*), який і нині дехто в Україні намагається подати як свідчення канонічності запису імені Христа, є звичайним копіюванням грецької орфографії, яка, до речі, суттєво змінила оригінальну форму імені. Оскільки у грецькій мові не було, як відомо, звука *[j]*, то у грецьких перекладах замість нього використовували близький до нього звук *[i]*. Проте така асиметрія звукових систем давньоєврейської та давньогрецької мов несподівано та цілком необґрунтовано позначилась на передачі цих імен засобами старослов'янської мови. Так, давньоєврейські власні назви *Jerden*, *Jaakov*, *Josef*, *Juda* відтворюють у грецьких текстах як *Ἰορδάν*, *Ἰακώβ*, *Ἰωσήφ*, *Ἰουδά*, а потім у старослов'янських перекладах як Іорданъ, Іаковъ, Іосифъ, Іоуда тощо. Пор. ще: давньоєврейські *Šaul*, *Šemuel*, *Mošeh*, *Jerušalajim* старослов'янські **саулъ**, **самоуилъ**, **мосеи**, **єроусалимъ**.

* Огієнко І. Вимова біблійних імен // Рідна мова. – Ч. 7–8. – 1938. – С. 341–342.

Старослов'янські словники

Поширення старослов'янської писемності – а спершу це була головним чином богослужбова література – породжувала потребу її тлумачення. Власне, герменевтика була дуже популярною галуззю середньовічної гуманітаристики, а тому нема нічого дивного в тому, що саме в рамках цієї дисципліни з'являються паростки старослов'янської лексикографії. Провести межу між тлумаченням суто богословським, коли треба було розкрити суть теологічних явищ, та лінгвістичним, коли необхідно розтлумачити значення незрозумілого слова, – неможливо, оскільки ці два аспекти в багатьох моментах є взаємодетермінованими. Тому вже найдавніші старослов'янські пам'ятки мають численні так звані глоси.

Глосами в мовознавстві називають або 1) незрозуміле чи малозрозуміле (рідковживане, архаїчне, діалектне) слово чи вислів (переважно в давніх текстах) або 2) пояснення, переклад таких слів або висловів*.

Зібрання глос – творить глосографію, яку справедливо вважають попередницею лексикографії,

.....

* Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 102.

або словникарства. Здебільшого тлумачили чужомовні слова, що позначали невідомі слов'янам реалії або поняття. Так, наприклад, у старослов'янських пам'ятках української редакції грецьке з походження слово **мамона** за допомогою глос тлумачиться то як **несытьство**, то як **неправьдьныи**, то як **неправѣдьное богатьство**; **гєѡна** як **дьбрь ѡгньная**; **поръфѵръ** як **багряниця** або **черьвлениця** тощо. Масового поширення використання глос набуває в українській глосографії XVI–XVII ст. За підрахунками В. Німчука, у Пересопницькому Євангелії, наприклад, налічується близько 200 глос, а в Крехівському Апостолі – 115*. Напр.: **дидрагма** – **два гроша**; **житница** – **клуня або стодола**; **ароматы и миро** – **пахоучии рѣчи и масти**; **кустодїя** – **сторожа**; **архисинагогъ** – **оучитель люду жидовьского** тощо**.

Старослов'янська глосографія стала надійним підґрунтям для старослов'янської лексикографії донаціональної доби. Першим друкованим словником старослов'янської мови української редакції є *Лексисъ, сирчь реченія…* (1596) Л. Зизания, реєстр якого налічував 1061 слово. Це словник перекладного типу, в якому старослов'янські слова перекладено лексичними засобами староукраїнської

.....

* Див.: Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія у її зв'язках з російською та білоруською. – К., 1980.

** Чепіга І. П. Глоси Пересопницького євангелія і питання нормування староукраїнської літературної мови // Питання східнослов'янської лексикографії XI–XVI ст. – К., 1979. – С. 64–69.

мови. Визначним досягненням старослов'янської лексикографії донаціональної доби стала відома праця українського вченого П. Беринди *Лексіконъ славенѡросскїй и именъ тлъкованїє* (1627), яка налічувала близько 7 тисяч реєстрових слів. Тут до кожного із церковнослов'янських слів П. Беринда подає один або й кілька українських відповідників. Приметно, що словник П. Беринди тривалий час був найповнішою слов'янською лексикографічною працею і справив помітний вплив на розвиток словникарства інших слов'янських і навіть неслов'янських народів*.

Для старослов'янської лексикографії донаціональної доби характерне нерозмежування власне старослов'янської мови X–XIII ст. та пізніших церковнослов'янських джерел. На орфографії старослов'янських слів часто помітний суттєвий вплив староукраїнської мови. Старослов'янські словники донаціональної доби мали незаперечне прикладне значення: вони покликані були удоступнити культурній громадськості тогочасну літературу – богослужбову та світську, – у складі якої якщо не домінували, то все-таки були широко представлені численні старослов'янізми. П. Беринда у передмові до свого Лексиса влучно зауважував: «Литургіи, и иныхъ таємниц' которыи сѧ ты[мъ] языко[мъ] в' великой и малой Рѡссіи, в'Сербіи, Болгаріи, и по

* Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 99.

ины[мъ] сторонамъ ѡ[т]правꙋют[т]: и[ж] трꙋ[д] ности теж слѡвъ до выразꙋмѣнѧ темны[х] многїи в' собѣ маєт».

Слов'янське національне відродження першої пол. XIX ст., а також поява порівняльно-історичного методу в мовознавстві спричинили докорінні зміни у старослов'янській лексикографії. З одного боку, вона втрачає своє прикладне значення, бо у слов'ян поступово запановує літературна традиція на живомовній основі. З іншого боку, славісти-компаративісти збагнули виняткову вартість старослов'янських пам'яток, які вони справедливо вважали найдостовірнішими свідченнями про найдавніший стан мови слов'ян. Ці два чинники, на нашу думку, і визначили напрямок розвитку старослов'янської лексикографії нової доби. Це засвідчує, наприклад, відома праця патріарха славістики і чеського монаха-єзуїта Й. Добровського *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris* (1822), понад 150 сторінок якої становить реєстр коренів слів, що вживаються у найдавніших старослов'янських манускриптах. Словник Й. Добровського, як зазначає І. Огієнко, «добре переробив та упорядкував В. Копітар і під назвою *Vocalabularium linguae slavorum* видав його в додатку до своєї праці *Glagolita Clozianus*» (1836).

Величезний внесок у старослов'янську лексикографію зробив Ф. Міклошич, який уклав *Lexicon linuae slovenicae veritae dialekti* (1850), *Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum* (1862–1965), *Краткій словарь шести славянскихъ языковъ (русскаго съ церковнославянскимъ, болгарскаго,*

сербскаго, чешскаго и польскаго), а также французскій и немѣцкій (1885), *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprache* (1886), в яких широко представлена та всебічно опрацьована старослов'янська та церковнослов'янська лексика.

Чимало зусиль для розвитку старослов'янської лексикографії доклав російський вчений німецького походження А. Востоков (справжнє прізвище Остенек), автор піонерського дослідження *Рассуждения о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам* (1820). Результатом тридцятирічного наполегливого дослідження А. Востоковом старослов'янських рукописів XI–XIII ст. та їх пізніших копій, що походили із болгарських, сербських та східнослов'янських теренів, став двотомний «Словарь церковно-славянского языка», виданий у Санкт-Перербурзі в 1858–1861 рр. Сам автор характеризував свій словник як «сравнительный и объяснительный», тому старослов'янські або церковнослов'янські реєстрові слова не лише тлумачаться російською мовою, а й зіставляються з їхніми відповідниками з середньогрецької та нерідко й латинської мов, а також їх може супроводжувати морфологічна характеристика та ілюстрації. Пор.: коумирослоужение εἰδωλολατεία, idolotria; коуръ, с. м. пѣтухъ. Ἀλεκτωρ прѣжде даже коуръ не възгласитъ*.

.....

* Востоковъ А. Х. Словарь церковно-славянского языка. – Т. I. – Санкт-Петербургъ, 1858. – С. 377.

Важливою старослов'янською лексикографічною працею є *Материалы до словаря древне-русскаго языка по письменным памятникам* І. Срєзнєвського, які побачили світ у трьох томах в Санкт-Петербурзі (1893, 1902, 1912). Хоча їх автор стояв на точці зору щодо неможливості розмежування живомовної та церковнослов'янської лексики у писемних пам'ятках східних слов'ян, «Материалы…» І. Срєзнєвського з належною повнотою репрезентують старослов'янську лексику, вживану в пам'ятках української та російської редакцій. На подібних методологічних засадах (можливо, лише з більшим акцентом на старослов'янській лексиці) було укладено «Полный церковно-славянский словарь (со внесеніемъ въ него важнѣшихъ древне-русскихъ словъ и выраженій)» (1900) Г. Дяченка (Г. Дьяченко), що нараховував близько 30 тисяч слів.

У кінці 70-х років XX ст. в Інституті мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР було створено наукову групу, що працювала на укладанням «Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI–XIII ст.», однак цей проект так і не було реалізовано. У 1987 р. опублікували лише проспект цього словника*.

З належною повнотою опрацьовано старослов'янську лексику сербо-хорватської редакції у тритомному словнику Д. Даніча *Речник из књижних старина српских* (Београд, 1863–1864).

.....

* Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв. Проспект.–К., 1987.

Всебічне і ґрунтовне дослідження окремих старослов'янських пам'яток, започатковане в др. пол. XIX ст., породило появу своєрідного різновиду старослов'янських лексикографічних праць – словопокажчика конкретних пам'яток, практику укладання яких започаткував, очевидно, В. Яґич. Практика укладання словопокажчиків стала загальноприйнятою, тому, наприклад, публікацію «Апракосу Мстислава» (кін. XI – поч. XII ст.)* супроводжують «Покажчик слів і форм до тексту», «Словопокажчик до заголовків зачинів і скорочень місяцеслова» та «Покажчик слів і форм до записів», які є по суті словничками конкретної пам'ятки, що відтворює її лексичну картину**.

До старослов'янських словників енциклопедичного типу можна зарахувати *Справочный и объяснительный Словарь къ Новому Завѣту* (Санкт-Петербург, 1882) та *Справочный и объяснительный Словарь Псалтыри* (Санкт-Петербург, 1898) П. Гільтебрандта, в яких опрацьовано реалії та персоналії, що згадуються у старослов'янських або церковнослов'янських текстах Нового Завіту та Псалтиря.

Здобутком старослов'янської лексикографії міжвоєнної доби є «Старо-слов'янський словник» відомого українського вченого і теолога І. Огієнка, який він опублікував як додаток до своєї відомої праці

* Див.: Апракос Мстислава Великого. – Москва, 1983.

** Див.: Rački F. Assemanov ili Vatikanski evangelistar. – Zagreb, 1865; Мирчев К., Кодов Х. Енински апостол. – София, 1965; Врана J. Вуканово еванђеље. – Београд, 1967.

«Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків» (Варшава, 1929). Це перекладний словник, що містить близько 3 тисяч найуживаніших старослов'янських слів та їх україномовні відповідники.

У повоєнний період розвитку старослов'янської лексикографії спостерігається її спеціалізація: з'являються тлумачні словники-тезауруси, морфемні, етимологічні, навчальні. Так, старослов'янська лексика з достатньою повнотою представлена в етимологічних словниках слов'янських мов, серед яких, очевидно, слід виокремити *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* за ред. О. Трубачова (1974–2003). Старослов'янська лексика найдавніших «канонічних» пам'яток з погляду частоти вживання та її морфемної структури ретельно опрацьована у працях німецьких славістів: Sadnik L., Aitzetmüller R. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten* (Heidelberg, 1955), а також чеських лексикографів Й. Бартоня *Vokabulař klasické staroslověnštiny* (2003) та Е. Благової *Řecko-staroslověnský index. Index verborum greaco-palaeoslovenicus* (2008–2009).

Найбільшим досягненням старослов'янської лексикографії новітньої доби є, без сумніву, капітальний тезаурус *Slovník jazyka staroslověnského*, який укладено в Слов'янському інституті Чехословацької академії наук (1958–1999). Сучасному лексикографічному опрацюванню піддано всю лексику 17 «канонічних» старослов'янських болгаро-македонських пам'яток, а також двох пам'яток – Київські глаголичні листки та Празькі уривки – моравської редакції.

Сучасний розвиток славістики, зокрема вимоги до підготовки майбутніх фахівців у галузі слов'янських мов, а також слов'янської історії і, звичайно, богослов'я породили появу ще одного виду старослов'янських словників – навчальних, які не лише з достатньою повнотою представляють лексику, а й покликані сприяти її засвоєнню студентами-славістами та богословами. До їх числа можна зарахувати такі видання: Охріменко М. «Короткий старослов'янсько-український словник» – Вінниця, 1957; о. І. Дамаскин Попович. ЧСВВ «Малий церковнослов'янсько-українсько-англійський словник» (Рим, 1962); А. Зноско. *Mały słownik wyrazów starocerkiewno–słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej.* – Warszawa, 1983; Николић С. *Старословенски језик. Примери са речником.* – Д. 2. – Београд, 1988; Белей Л. «Короткий старослов'янсько-український граматичний словник» – Ужгород, 1990; А. Зноско. *Słovnik cerkiewnosłowiańsko-polski.* – Białystok, 1996; Белей Л., Белей О. «Старослов'янсько-український словник» – Львів, 2001; М. Штець, М. Горняк, Ш. Пружинський та ін. *Cirkievnoslovansko-slovenský slovník* – Prešov, 2009–2011.

ФРАЗЕОЛОГІЧНА СКАРБНИЦЯ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Святе Письмо як сакральна книга містить, як відомо, величезну кількість прислів'їв, крилатих висловів та інших типів стійких словосполучень. Оскільки слов'яни спершу користувалися здебільшого старослов'янськими перекладами Святого Письма, то, зрозуміло, що упродовж століть наші предки знайомились із біблійними фраземами та крилатими висловами головним чином у старослов'янських текстах.

Біблійні стійкі словосполучення старослов'янської мови можна поділити на кілька груп, а саме: прислів'я та приказки; крилаті вислови; власне фраземи; сакральні словесні формули. Кількість стійких словосполучень та особливості вживання одиниць їх конкретних типів залежать від жанру відповідного тексту Святого Письма. Цілком природно та очікувано, що слова Бога-Отця, Ісуса Христа, старозаповітних пророків, апостолів стали крилатими. У притчах, описах різних подій, у мовленні звичайних старо- та новозаповітних осіб часто

трапляються прислів'я та приказки, а також власне фраземи, які образно подають не лише близькосхідні етнокультурні реалії, а й здебільшого глибокі богословсько-догматичні християнські істини. Сакральні словесні формули найширше представлені в старослов'янських текстах молитов, літургії, треб та інших богослужб.

Біблійні прислів'я та приказки хоча й віддзеркалюють близькосхідні реалії, проте їх зміст розкриває ще й моральні та богословсько-догматичні засади християнства. Так, наприклад, у прислів'ях оудобѣе бо естъ вельбѫдоу сквозѣ игълинѣ оуши проити неже богатоу цѣсарствие божие вънити (легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти в царство Боже); видиши сѫчьць иже естъ въ оцѣ брата твого а брьвна еже естъ въ оцѣ твоемь не чоуеши (бачиш скалку в оці брата твого, та не відчуваєш колоди у власному оці) принципи християнської моралі на догматики розкриваються за допомогою реалій, близьких для селянина-простолюдина Близького Сходу (вельбѫдъ «верблюд», игълино оухо «вушко голки», сѫчьць «сучок», брьвно «колода» тощо). Очевидною є також дидактична спрямованість біблійних старослов'янських прислів'їв та приказок, які можуть виступати своєрідними образними мовними засобами пропаганди християнського віровчення. Пор.: лоучьше малое праведьникоу паче богатьства грѣшьниихъ мънога (для праведника миліша дрібниця, ніж величезні багатства грішників); иже прѣбываетъ въ

любъви въ бозѣ прѣбываетъ (хто в любові, той і в Бозі); не осѫждаите да не осѫждени бѫдете (не осуджуйте і не будете засуджені), любодияние несть бракъ ни зачало брака (плотська любов – це не шлюб і не початок шлюбу), въ малѣхъ словесѣхъ велии оумъ сказалъ (мало говорить, та велику мудрість показує) тощо.

Біблійні вислови напрочуд образно, влучно, а головне у простій, доступній формі розкривають складні догматичні засади християнського віровчення. Безперечно, найпопулярнішими та найвідомішими є слова Декалогу, або Десяти заповідей Божих, які, як і належить словам Бога-Отця, не просто були у чудесний спосіб викарбувані на кам'яних скрижалях, а стали крилатими, широко відомими як серед християн, так і в середовищі атеїстів, агностиків та представників інших релігій. Пор.: азъ ѥсмь господь богъ твои ... да не бѫдѫтъ тебѣ бози иныѩ развѣ Мене. Не сътвори себѣ коумира. Чьти отьца и матерь. Не прѣлюбыдѣи. Не оубии. Не оукради. Крилатим виразом стала також кожна фраза загальновідомої Нагірної проповіді Ісуса Христа.

Блажени нищии доухмъ. ꙗко тѣхъ естъ царьствие небеськое

Блажени. плачѫщии сѧ. ꙗко ти оутѣшѧть сѧ

Блажени кротъци. ꙗко ти наслѣдѧть землѭ

Блажени. алъчѫщеи жѧждѫщеи правъды. ꙗко ти насытѧть сѧ

Блажени милостивни. ꙗко ти помиловани бѫдѫ

Блажени чистии срьдьцьмь. ꙗко ти бога оузьрѧть

Блажени. съмирѧѭщеи. ꙗко ти сынове божии нарекѫть сѧ

Блажени изгънани правъды ради. ꙗко тѣхъ есть царьствие небеськое Блажени есте. егда поносѧть вамъ. и ижденѫть. и рекѫть. вьсакъ зълъ глаголъ на вы лъжѫще мене ради

Радоуите сѧ и веселите сѧ. ꙗко мьзда ваша. мънога естъ на небесехъ

Біблійні старослов'янські крилаті вирази можуть як розкривати стрижневі догматичні істини християнства, так і стосуватися лише окремих моментів його історії або богословських питань. Так, наприклад, крилаті вирази богъ любы естъ «Бог – це любов»; иже любитъ отьца ли матерь паче мене нѣстъ мене достоинъ «хто любить батька чи матір більше, ніж Мене, той не вартий Мене»; възлюбиши ближьняго свого яко самъ си «полюби ближнього свого як самого себе» та ін. доступно розкривають богословську сутність християнського віровчення.

У різних драматичних, часто трагічних моментах старо- та новозавітної історії зродилися вирази, які завдяки своїй сакральній універсальності – панхронічності та пантериторіальності, стали крилатими. Так, Ісус Христос, чудово усвідомлюючи неминучість жахливих тортур та своєї мученицької смерті на хресті, що їх Господь метафорично чи евфемістично назвав чашею, безпосередньо перед арештом покірно звертається до Бога-Отця не з проханням, а радше з риторичним запитанням: аште не можетъ чаша си мимо ити «чи не може мене минути ця чаша», –

яке стало крилатим виразом. Передбачаючи переслідування, страждання та мучеництво своїх учнів за проповідуваня Євангелія, Христос навчає їх: бѫдѣте мѫдры акы змеѩ «будьте мудрі, мов змії», бо азъ посылаѭ вы ѣко агнѧ по срѣдѣ влъкъ «я посилаю вас, мов овець, між вовків». Тріумф воскреслого Ісуса Христа, виражений у вислові къде ти смрьти побѣда. къде ти аде жало «де ж твоя, смерте, перемога, де ж твоє, аде, жало» став крилатим завдяки напрочуд вдалому узагальненому вияві ідеї нищівної поразки сил зла.

Універсальність змісту сотень висловлювань євангельських осіб стала запорукою їх широкої популярності, а згодом й набуття статусу крилатих виразів, зокрема:

балии исъцѣли сѧ самъ – лікарю, вилікуй себе сам;

брѣмѧ моѥ льгъко ѥстъ – ноша моя легка;

вьсѣкъ бо просѧи приемлетъ и иштѧи обрѣтаатъ – кожен, хто просить, одержить, а хто шукає – знаходить;

вьса моя твоя сѫтъ – все моє – твоє;

въходѧи двьрьми пастирь ѥсть овьцамь – той, хто входить через двері, той є пастухом овець;

горе вамъ кънижьници и фарисеи – горе вам, книжники і фарисеї;

кесарова въздадите кесарови и божиѣ богови – віддайте кесареве кесарю, а боже Богові;

на мосѣовѣ сѣдалишти сѣдѫ кънижьници и фарисеи – на Мойсейовому престолі сидять книжники та фарисеї;

мѫжь бо есмь оубогъ и грѣшьнъ – чоловік бо я убогий та грішний;

не можете богоу работати и мамонѣ – не можете служити Богові і мамоні;

ни помѣтаите бисеръ прѣдъ свиньми – не кидайте перли перед свиньми;

нынѣ отъпоуштаюши своего слоугоу – нині відпускаєш свого слугу;

нѣсть рабъ болии господина своего – не може слуга бути важливішим від свого господаря;

по дѣломъ же ихъ не ходите – не повторюйте їхніх вчинків'

съгрѣштхъ на небо и прѣдъ тобоѭ – я згрішив перед небом і перед тобою;

оуже нѣсмь достоинъ нарешти сѧ сынъ твои – я вже не гідний називатись твоїм сином;

яко братъ твои сь мрътвъ бѣ и оживе изгыбль бѣ и обрѣте сѧ – як твій брат, що був мертвий, і ожив, був втрачений, і знайшовся.

Власне фраземи старослов'янської мови становлять також вельми численну групу стійких словосполучень та представляють найширший тематичний діапазон: від реалій суто побутових до обрядово-релігійних та догматичних. Пор.:

агьньць божии – Бог-Син

акы тать въ нощти – крадькома

аминь глаголѭ вамъ – казати правду

безъ грѣха – невинний

въ врѣмѧ оно – одного разу

годѣ быти – подобатися

изъбиѥниѥ младеньцевъ – жорстока розправа над слабшим, беззахисним

лицемь къ лицоу – віч-на-віч

на рѣцѣ вавылоньсьцѣ – дуже давно

не въ годъ – не вчасно

отъ въстокъ слънъця и до запада – по всьому світу

по грѣхоу – на жаль

родъ лѫкавъ – грішники

скърежетъ зѫбы – відчай

сѣмѧ авраамле – єврейський народ

съ дари – хабар

трисвѧтоѥ метаниѥ творити – хреститися

чинъ мельхиседековъ – священство.

Оскільки Святе Письмо – це священна книга християн, то нема нічого дивного в тому, що вона містить і специфічні стійкі словосполучення – словесні сакральні формули. Цим мовним одиницям притамані інтегральні з фраземами ознаки: стійкість форми, семантична цілісність, образність, а також зміна семантики компонентів. Зазначимо, що стійкість словесних сакральних формул є по-особливому міцна, бо її гарантує не стільки мововжиток, скільки непорушність церковно-обрядового канону. Однак ще важливішою, навіть головною специфічною ознакою словесних сакральних формул виступає особлива зміна семантики їхніх компонентів, що виявляється у специфічному містичному об'єднанні, злитті значення таких словосполучень та позначуваної ними сакральної реальності. Іншими словами,

все сказане (бажане), хай і неможливе за мірками повсякденної реальності, збувається, тобто вербальна, словесна реальність перетворюється на дійсність. Святе Письмо, як відомо, подає чимало таких фактів. Нагадаємо лиш окремі та, що важливо, – сакральні словесні формули, яким відводиться стрижнева роль у цих епізодах. Так, одного разу до Ісуса принесли на ношах паралізованого юнака. Ісусові досить було звернутися до хлопця-каліки словами възъми ложе твое и иди въ домъ твои – «візьми ноші свої і йди додому», і той встав і пішов. Євангеліє розповідає і про випадок, коли якось Ісус Христос, не знайшовши на смоковниці жодного плода, сказав: да не имаши плода въ вѣкъ – «ніколи не принеш плоду»,– і смоковниця вмить усохла.

Наведені вище словесні сакральні формули, як свідчить Євангеліє, вимовляє сам Ісус Христос, але існують і такі, що їх дозволено промовляти священикам і навіть звичайним вірним, проте їх дієвість, як правило, позбавлена такої наочності. Наприклад, канонічно усталена фраза [чѧдо] отъпоуштаѭти сѧ тебѣ грѣси твоя – «[дитино], відпускаються гріхи твої», яку священник виголошує вірним після успішного звершення таїнства сповіді, засвідчує факт містичного прощення Господом висповіданих гріхів. Словесна сакральна формула сии хлѣбъ тѣло ѥстъ христово – «цей хліб – це Тіло Христа», яку священик виголошує під час Літургії, засвідчує Епіклезу – сутнісне перетворення хліба на Тіло Христове. Пор. ще: посѣти винограда своего иже

насади десниця твоя – «навідайся у виноградник, що його насадила десниця Твоя»; причастити сѧ къ жрьтвьникоу – «здійснювати жертвоприношення»; анатема да бѫдетъ – «анафема» тощо.

Окремі сакральні словесні формули стали молитвами або увійшли до складу богослужб. Наприклад: въ им# отьця и сыноу и св#таего доуха – «в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа»; да свѧтитъ сѧ имѧ твое – «нехай святиться ім'я Твоє»; боже милостивъ бѫди мьнѣ грѣшьномоу – «Боже, милостивий будь мені грішному»; слава въ вышьнииихъ богоу и земли миръ въ чловѣцѣхъ благоволениѥ – «слава на небесах Богу, землі – мир, серед людей доброзичливість».

Незважаючи як на специфічні (південнослов'янські) структурні риси старослов'янських фразем, а також на їх незвичний етнокультурний та релігійно-світоглядний контекст, вони дуже швидко і масово прищепилися на ґрунті української культури. Старослов'янські фраземи активно вживають не лише автори релігійних праць, наприклад, митрополит Іларіон у «Слові о законі і благодаті…», але вони широко представлені й у творах суто світського характеру, наприклад «Повчанні Володимира Мономаха». Плавне переродження старослов'янської мови на церковнослов'янську української редакції справило позитивний вплив на збереження та популяризацію старослов'янських фразем, хоч і зумовило незначну українізацію їх структури. Потужним чинником, що впливав на збереження

архаїчної фразеології в церковнослов'янській редакції, був незаперечний авторитет церкви, для якої церковнослов'янська залишалась не просто робочою, а канонічною мовою. Тому-то навіть у XIX ст. класики нової української літературної мови широко вживають церковнослов'янські фраземи різних видів, що широко засвідчують літературні твори та епіграфи до них, епістолярій, щоденники Т. Шевченка, П. Куліша, М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки та ін.

Навіть коли у другій половині XIX – на поч XX ст. з'явилися українські переклади Святого Письма, чимало біблійних з походження фразем продовжують вживатися в українській мові у традиційній старослов'янській або ж церковнослов'янській формі. Так, наприклад, відоме звертання Ісуса Христа до апостола Петра, коли той утікав від переслідувань з Рима: «Куди ідеш, пане?», – функціонує нині в українській мові як старослов'янізм *камо грядеші [пане]* (пор. ст.-сл.: Камо грѧдеши господи). По суті, зберігають свою автетичну старослов'янську форму також фраземи *альфа і омега* (пор.: ст.-сл.: Ѧльфа і Омега) – початок і кінець, сутність явища; *валилонське стовпотворіння* – безлад, метушня, гамір (пор. ст.-сл.: вавилонъскоѥ стлъпотвореніѥ); *від лукавого* (пор.: отъ лѫкаваѥго); *вкушати от древа познанія* – навчатися (пор. ст.-сл.: въкоусити отъ дрѣва познания); *ім'я їм легіон* – безліч (пор. ст.-сл.: имѧ ихъ легионъ); *жена да убоїться мужа свого* (пор.: жена да оубоитъ сѧ мѫжа своѥго); *кесареве – кесарю, боже*

Богові – віддати комусь належне (пор. ст.-сл.: кесарєво кесарю богово богоу); *мир вам* (пор.: ст.-сл.: миръ вамъ); *притча во язицех* – об'єкт постійних пересудів (пор. ст.-сл.: притъча въ ѩзыцѣхъ); *сіль землі* – найвидатніші, найдостойніші люди (пор. ст.-сл.: соль землѧ); *Содом і Гоморра* – розпуста; безладдя (пор.: ст.-сл.: Содомъ і Гоморра); та багато інших.

В окремих випадках, попри широке поширення українських відповідників біблійних фразем, мовці віддають перевагу старо- або церковнослов'янським формам, які вирізняються своєю стилістичною маркованістю. Пор.: *іщіте і обрящете, толците і отверзется вам* (пор. ст.-сл.: иштите и обрѧштите тлъците и отъвръзьтъ сѧ вамъ) замість українського *шукайте і знайдете, стукайте і відкриється вам*; *глас вопіющого у пустелі* – зігнорований громадою заклик, попередження (пор. ст.-сл.: гласъ въпиѭштоу въ поустыни) тощо.

Окрім фонетико-морфологічної адаптації, старослов'янські фраземи в українській, як зрештою і в інших слов'янських мовах, могли зазнавати і смислової трансформації, скерованої головним чином на десакралізацію їх первісного змісту, що стало досить популярним явищем в епоху совєтської, а отже й атеїстичної, України. Показовим у цьому плані може бути крилатий вислів з Нагірної проповіді Ісуса Христа *алчущі і жаждущі*. Ця фразема, як бачимо, значною мірою зберегла свою старослов'янську форму і в українській мові, проте її значення зазнало матеріалізації – *голодні і спраглі*; *нещасні*. У старосло-

в'янському тексті це крилатий вираз має продовження – алъчѫщеи жѧждѫщеи правъды, тобто «ті, що прагнуть (голодні і спраглі) істини», а не задоволення своїх, хай і найнагальних матеріальних потреб.

Зазначимо, що старослов'янські відповідники багатьох біблійних фразем настільки засвоєні українською мовою, що їх неукраїнське походження не усвідомлюється мовцями ні на рівні форми, ні на рівні змісту. Так, наприклад, українська фразема *манна небесна* – «те, що дається легко без зусиль» – походить від старослов'янського відповідника біблійної фраземи – манна небеськая. У першоджерелі це складене найменування позначало, як відомо, їжу, яку Бог давав євреям у чудесний спосіб, коли ті після втечі з єгипетської неволі блукали пустелею. У Біблії манну небесну описано як «щось дрібненьке, крупчасте й тоненьке, мов іней по землі» (Вихід: 16, 14). Однак в українській мові біблійний фразеологізм *манна небесна* трансформувався ще й у назву харчового продукту та страви – манна крупа/каша: коли у численних українських родинах вранці готують на сніданок манну кашу, мало хто усвідомлює, що ця назва постала на основі біблійної реалії та її старослов'янської назви.

Глибинний характер інкультурації християнських священних текстів українською культурою, зокрема українською мовою, можна також продемонструвати на прикладі фраземи *опускати руки* – «втрачати інтерес; зневірюватися». Мотивація цієї фраземи знаходить задовільне тлумачення лише в тексті Старого Заповіту, а саме книги «Вихід». Тут,

у 17 главі, йдеться про те, як Ісус Навин за наказом Мойсея пішов у бій з амалекитянами: «І сталось: як підіймав руки Мойсей, то брав гору Ізраїль, а як опускав, брав гору Амалек. Коли ж руки Мойсея обважніли, взяли камінь та й підклали йому, і він сів на ньому; Арон же і Хур підтримували йому руки, один з одного боку, другий з другого. Так руки його витримали твердо до заходу сонця. І розгромив Ісус Амалека й його людей вістрям меча» (Вихід 17, 11–13). Тому зовсім не випадково, що навіть у відомому словнику «1000 крилатих виразів української літературної мови», виданому за часів совєтської України (1964 р.), де, як відомо, атеїзм був державною політикою, приблизно 20 % реєтрових виразів походять зі Святого Письма.

Попри більш ніж тисячолітню історію перекладу Святого Письма слов'янськими мовами, ще досі існує чимало дискусійних моментів щодо правильності відтворення окремих фразем засобами української мови, причому похибки могли вкрастися як в українському, так і в старослов'янському або навіть грецькому перекладі. І прикладів тут, на жаль, не бракує. Так, показовою може бути історія передачі відомого в українській мові крилатого виразу *блажен муж, що не йде на раду нечестивих**, який постав зі старослов'янського Блаженъ мѫжь иже не иде на совѣтъ нечьстивыхъ.

* Коваль А., КоптіловВ. 1000 крилатих виразів української літературної мови. – К., 1964. – С. 34–35; Коваль А. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. – К., 2001. – С. 106.

Перше, що впадає в око, – це помилковий переклад старослов'янської форми минулого часу (простого аориста) дієслова формою теперішнього часу української мови, спричинений, очевидно, омонімічністю різних форм дієслова – старослов'янської *иде* та української *іде*. Ця похибка з'явилася в українському перекладі, але Іван Огієнко виявив іще одну, суттєвішу помилку, яка трансформує зміст фрази. З'явилась вона ще при перекладі Псалтиря старослов'янською мовою і стосується обґрунтованості використання прийменникової конструкції *на раду*/на совѣтъ. Іван Огієнко звернув увагу, що старослов'янській формі на совѣтъ у грецькій мові відповідає форма не знахідного, а орудного відмінка – ἐν βουλῇ. Так само форма орудного відмінка вжита і в давньоєврейському оригіналі цього фрагмента Псалтиря*. А це означає, що правильний старослов'янський та, відповідно, церковнослов'янський варіант цієї фрази – блаженъ мѫжь иже не идетъ совѣтомь нечьстивыхъ, який українською мовою слід перекласти *Блажен муж, що не ходив за радою нечестивих*. Цікаво, що з часів царської Росії, як засвідчує І. Огієнко, російський Священний синод «уперто не міняв цього місця, бо воно… відповідало політичним бажанням уряду ("совіт нечестивих" – це збори соціалістів, як мене вчено в військовій школі)»**.

.....

* Огієнко І. Непорозуміння в перекладах Святого Письма // Рідна мова. – № 9. – 1938. – С. 358–359.

** Там само. С. 358.

Російські, а також сербські та болгарські монархісти часто наголошують на біблійному походженні їхнього гасла **Господи, спаси/храни царя**. Справді, у старослов'янському перекладі двадцятого псалма, вірш 10, читаємо: **Господи спаси царя и ѹслыши ны въ онъ же аште дьнь призовемъ тѧ**. Авторитет та важливість старослов'янського тексту Святого Письма настільки незаперечні, що, попри явну магрінальність монархістських ідей серед українців, у багатьох українських перекладах цього фрагмента Псалтиря читаємо: «Господи, спаси царя і вислухай нас…» або «Дай, Господи, цареві перемогу; вислухай нас…». Однак, як зауважує І. Огієнко, у староєврейському оригіналі цей фрагмент має цілком інший зміст: «Господи, допоможи! Хай Вам цар відповість у день вашого кликання!*

Дуже популярний український (і не тільки) крилатий вислів *мати городів [руських]*, попри очевидний збіг зі старослов'янським **мати градомъ**, не має біблійного походження, хоча обидва вислови є запозиченнями з грецької мови. Так, старослов'янське складене найменування **мати градомъ** постало внаслідок калькування грецького композита *μητρόπολις*, що означав «місто-держава; столиця» (буквально «мати міст»). Однак у старослов'янських текстах Старого Заповіту **мати градомъ** називають **верныи сионъ, градъ правъды**, тобто тут це складене

.....

* Огієнко І. Непорозуміння в перекладах Святого Письма // Рідна мова. – № 9. – 1938. – С. 359.

найменування стає символом, уособленням не лише Землі Обітованої, всього юдейського народу, а й навіть Царства Божого. Крилатий вираз *мати городів [руських]*, що активно побутує у східнослов'янських мовах, бере свій початок з «Руського літопису», де під 882 роком, як відомо, зафіксовано фразу князя Олега, коли той, щоб охарактеризувати чи окреслити столичний статус Києва, не знайшов іншого способу, як калькувати грецьку назву *μητρόπολις*. Саме так і постала ще одна – мати градомъ, тепер уже, *рускими*. Тобто у «Руському літописі» так само, як і в старослов'янських перекладах старозаповітних текстів, словосполучення мати градомъ є лише кальками грецької назви *μητρόπολις*. Однак з часом історичний контекст появи цієї перифрази затемнився, а це дало змогу використовувати її як політико-ідеологічну міфологему. Вислів *мати городів [руських]*, а ще частіше його російський відповідник *мать городов русских* почали інтерпретувати не лише як крилатий вираз, а ще і як авторитетне літописне свідчення на користь того, що вже в IX ст. Київ був головним (sic!) не руським, тобто українським, а «русским», тобто російським містом. А такі «літописні свідчення» є особливо цінними для підтвердження теорії триєдиної Русі, і їх активно експуатують творці сучасного «Русского мира». Бажання заідеологізувати первісне складене найменування *мати городів [руських]* було настільки великим, що творці цієї міфологеми навіть зігнорували очевидну суперечність між чоловічим граматичними родом

іменника *Київ* та жіночим іменника *мати*: іншими словами, русские города, чи руські міста, мають матір чоловічої статі, чи то пак, граматичного роду.

Унікальність старослов'янської фразеології полягає в тому, що всі без винятку стійкі словосполучення, як і самі старослов'янські тексти, є не власне слов'янські, а перекладні з походження. Тому старослов'янська мова акумулювала величезні та різноманітні фразеологічні багатства, які, у свою чергу, служать потужним джерелом збагачення фразеології сучасних слов'янських мов. У часи створення старослов'янських текстів панували, як відомо, принципи буквального перекладу, що порізному позначалося на якості відтворення засобами старослов'янської мови різних видів стійких словосполучень. Так звана периферія фразеології – крилаті вислови та прислів'я і приказки – при перекладі грецьких богослужбових текстів старослов'янською мовою зазнавала найменше втрат як на рівні значення, так і емоційних конотацій, але буквальний переклад власне фразем часто руйнував їхню семантичну структуру та уневиразнював етнокультурну специфіку. Активна атеїстична політика часів совєтської України, а також посилення секуляризму в сучасному світі – усе це спричинило глибоку десакралізацію біблійної фразеології та відсунення її на периферію національних фразеологій слов'янських мов.

ЖИТТЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ: ВІД СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДО ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ

Русь-Україна князівської доби стала винятково сприятливим етнокультурним середовищем для розвитку старослов'янської писемності, яка тут легко опанувала не лише культову, а й офіційно-ділову та літературно-художню сфери функціонування. Від своєї появи на русько-українських теренах та упродовж наступних трьох століть старослов'янська писемність збагатилася численними новими різножанровими оригінальними текстами, що засвідчує її успішний розвиток у нових – українських – етнокультурних умовах. Провідна роль старослов'янської мовної традиції в українській писемності княжої доби, по суті, не піддається сумнівам: і це стосується не лише старослов'янських канонічних пам'яток української редакції на зразок Остромирового Євангелія, а й оригінальних текстів митрополита Іларіона, Кирила Турівського, Клима Смолятича, Володимира Мономаха та ін. Однак чим ширшим ставало коло наших пращурів, які опановували – хто глибше,

хто поверховіше – старослов'янську писемність, тим сильнішим та нестримнішим ставав тиск на неї української живомовної стихії: адже масове збільшення кількості користувачів старослов'янської писемності аж ніяк не означало належного опанування та дотримання всіма мовцями норм старослов'янської мови. Навпаки, можна сміливо твердити, що масове за середньовічними мірками поширення старослов'янської писемності на Русі-Україні супроводжувалося недотриманням, як правило, несвідомим, тих норм старослов'янської мови, які не мали аналогів у живому мовленні тогочасних українців. При цьому варто мати на увазі, що відмінностей між старослов'янською та іншими слов'янськими мовами ставало чимраз більше, адже початок другого тисячоліття став періодом особливо активної дивергенції слов'янських мов. Особливо показовою щодо цього є динаміка звукових змін. Так, наприклад, іще в X ст. звукова система давньоукраїнських діалектів та старослов'янської мови чи болгаро-македонських діалектів були практично ідентичними, тоді як під кінець XIII ст. у результаті надзвичайно активних фонетичних процесів, породжених припиненням дії закону відкритого складу, лише система голосних української мови у порівнянні зі старослов'янською змінилася майже на 60 %: цілком або частково зникло шість голосних звуків та почав з'являтися один новий звук, тоді як старослов'янська фонетика залишалася незмінною від середини IX ст. Подібний стан спостерігається також у лексиці, словотворі та

граматиці. Закута у панцир консервативної писемної традиції, старослов'янська мова застигла у своїй монументальній статиці, тоді як природний розвиток нових слов'янських мов породжував кардинальну трансформацію їх структури, що помітно відчужило близьку колись старослов'янську мову від давньоукраїнської та інших слов'янських мов.

Неприступним бастіоном старослов'янської мови, який останнім впав під натиском живомовної стихії української мови, була орфографія. Окремі давні історичні написання, які нерідко сягають кирило-мефодіївської доби, зберігаються в українському письменстві аж до кінця XIX ст., а на теренах Закарпаття – аж до середини XX ст. Так, наприклад, ъ та ь в абсолютному кінці слова зникають іще у XII ст., проте навіть у першому виданні «Кобзаря» (1840) Т. Шевченка типовими є орфограми на зразок *якъ*, *витеръ*, *васъ*, *чомъ*, *свитомъ* та ін.

Відчуження, або відмирання старослов'янської мови не було одноразовим актом і не стосувалося мови загалом. Це був дуже складний та історично тривалий процес, спрямований не стільки на забуття і зникнення конкретних мовних одиниць чи певних субсистем старослов'янської мови, а радше на їх трансформацію, тобто українізацію (на інших слов'янських землях, відповідно, сербізацію, кроатизацію, русифікацію, білорусизацію і т. д.). Такі зміни тривали з наростаючою інтенсивністю від часу появи перших старослов'янських джерел на теренах Русі-України та зумовили втрату старосло-

в'янською мовою своєї первісної (болгаро-македонської) системної цільності.

Відмирання старослов'янської мови не означало її безслідне зникнення. Долю старослов'янської мови на русько-українських теренах постмонгольської доби дуже влучно характеризують слова уславленої героїні Лесі Українки: «Стане початком тоді мій кінець...». Це означає, що під натиском української живомовної стихії ще в XI ст. розпочинається поступове перетворення чи переродження старослов'янської мови на церковнослов'янську української редакції, яке в основному завершилось у кінці XIII ст. Так, наприклад, уже в перших старослов'янських пам'ятках української редакції XI ст. фіксують випадки, коли замість старослов'янських літер ѫ, ѧ, що позначали зниклі на той час в давньоукраїнській мові носові звуки *[Q]*, *[ę]*, вживаються літери оу, ꙗ: стоуденьць замість стѫденьць або ꙗти замість ѩти. Також у найдавніших старослов'янських пам'ятках української редакції трапляються випадки сплутування літер є та и на позначення ненаголошених звуків, що віддзеркалюють явище, питоме для фонетики української мови (на кристѣ замість на крестѣ, седить замість сидить), а також вживання в кінці складу на місці літери в – у (праꙋда замість правьда). Від середини XII ст. у старослов'янських пам'ятках української редакції непоодинокими є випадки вживання літер о або є на місці ъ або ь у сильній позиції: сонъ замість сънъ та день замість дьнь. Показовою є також практика заміни старослов'янської літери

ѣ літерою и, що віддзеркалювала наслідки переходу в українській мові давнього ѣ в *[і]*: видилъ замість видѣлъ, пинѧзь замість пѣнѧзь, примꙋдрость замість прѣмѫдрость та ін., причому в пам'ятках XI ст. такі приклади є поодинокими, а вже у XIII ст. вони стають масовими. Аналогічні факти українізації найдавнішої літературної мови слов'ян фіксують і в сфері граматики та лексики.

Важливо, що церковнослов'янська мова української редакції, як і її праматір – старослов'янська мова, існувала головним чином у писемній формі, усна форма обмежувалась читанням або співом богослужбових текстів. «Як засіб усного спілкування церковнослов'янську мову, – зауважує В. Німчук, – вживано хіба що у вузьких колах знавців, що опанували її норми в навчальних закладах XVI–XVIII ст.»*

Саме завдяки переважно писемній формі побутування церковнослов'янська мова могла легше та ефективніше протистояти щораз сильнішим впливам живомовної стихії. Ченці чи інші духовні особи, які переписували церковнослов'янські тексти, чудово усвідомлювали сакральний характер книг, а тому намагалися якнайточніше відтворювати їх текст. Свідоме осучаснення, тобто українізація, переписуваного тексту могло кваліфікуватися як єресь. Окрім того, відтворення церковнослов'янських тек-

* Німчук В. Церковнослов'янська мова // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 816.

стів аж до середини XVI ст. не мало масового характеру, оскільки книги переписували вручну: тож число нових копій було обмежене, а в обмеженій кількості нових копій була відносно обмежена кількість мимовільних українських вкраплень.

Старослов'янська мова, трансформувавшись у церковнослов'янську мову української редакції, і далі панує в конфесійному стилі. Незважаючи на очевидне посилення народнорозмовного компоненту, церковнослов'янська мовна матриця зберігає також свою присутність в і в інших сферах українського літературномовного простору, виконуючи своєрідну легітимізуючу функцію староукраїнської писемної традиції, та продовжує усвідомлюватися мовцями, передусім тогочасними українськими інтелектуалами, як явище питоме, своє.

Вельми показовим у цьому плані є погляди Арсенія Коцака, автора граматики церковнослов'янської мови, написаної в 1772–1778 рр. на крайньому заході українських етнічних теренів – у Краснобрідському монастирі (сучасна Словаччина). У вступі до цієї праці автор вживає назви **русскій языкъ** та **словенскый языкъ** як абсолютні синоніми. Причому, як зазначають Й. Дзендзелівський та З. Ганудель, слово **русскій** А. Коцак вживає у значенні «карпатоукраїнський, південно-західно-український»*.

.....

* Дзендзелівський Й., Ганудель З. Граматика Арсенія Коцака // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. – Т. XV. – Кн. 2. – Пряшів, 1990. – С. 13.

Навіть поява в середині XVI ст. українських перекладів Євангелія та Діяння Апостолів – «Пересопницьке Євангеліє» (1556–1561) та «Крехівський Апостол» 60-х роках XVI ст. – не похитнула панівних позицій церковнослов'янської мови в церковно-конфесійному стилі, які вона змогла успішно утримувати аж до поч. XX ст. Більше того, починаючи з середини XVI ст., саме українські землі стають, без сумніву, основним центром розвитку церковнослов'янської писемності, адже на той час болгаро-македонські та сербські землі були поневолені Османською імперією, а Московія ниділа в путах царського деспотизму та мракобісся. Натомість саме завдяки сподвижницькій праці українських інтелектуалів – лінгвістів, літераторів, письменників, теологів – церковнослов'янська мова вперше за всю свою історію набуває такої необхідної для кожної літературної мови ознаки, як кодифікованість. Орфографічні, орфоепічні, фонетичні, граматичні та лексичні норми церковнослов'янської ретельно виписали українські вчені у відомих по всій Славії працях: *Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка* (1591 р.), Лексис, Сирѣчь Реченіѧ, Въкратїцѣ събранъны и из словенскаго языка на простыи рускій діѧлектъ истолъкованы та *Грамматіка словенска* (1596 р.) Лаврентія Зизанія, *Лексіконъ славенороссскій и именъ тлъкованіє* (1627 р.) Памви Беринди. Однак чи не найвищим досягненням українського мовознавства у царині дослідження та кодифікації норм церковнослов'янської мови стала визна-

чна праця Мелетія Смотрицького – *Грамматіки славенскиѧ правилное Сѵнтагма* (1619). Ця капітальна праця українського вченого стала основою не лише для граматик церковнослов'янської мови цілого ряду його співвітчизників, а й хорвата Ю. Крижанича (1666), російських авторів – Г. Лудольфа (1696) та М. Ломоносова (1755). Більше того, у 1648 та 1721 рр. для потреб москвитинів, а в 1755 р. для сербів та румунів граматику М. Смотрицького перевидали в Москві та, відповідно, Римнику. Незаперечний авторитет українських граматик та словників церковнослов'янської не просто сприяв авторитету тогочасної української лінгвістики, яка посіла почесне місце в європейському мовознавстві, а, що вкрай важливо і про що так рідко згадують у науковій літературі, – популяризував саме український варіант церковнослов'янської мови, завдяки чому він поширювався і далеко за межами українських етнічних теренів.

Так, наприклад, М. Смотрицький у граматиці церковнослов'янської мови під впливом української живомовної стихії не лише пропонує чітко розрізняти фрикативний *[г]* та вибуховий *[ґ]*, а й запроваджує нову для церковнослов'янської графіки літеру *ґ*. Орієнтуючись на особливості звукової системи української мови, М. Смотрицький вказує, що літеру Ѣ в церковнослов'янських текстах треба читати як *[і]*. У «Граматиці» зафіксовано важливе орфоепічне правило, яке відбиває особливості української мови – вимову *[и]* як звука середньо-високого

піднесення та ін. Українські риси норм церковнослов'янської мови ретельно дослідили відомі історики української мови Олекса Горбач та Василь Німчук.

У XVIII–XIX ст. українські мовознавці й надалі утримують провідні позиції в слов'янському світі щодо вивчення та популяризації церковнослов'янської мови, популяризуючи тим самим її український варіант. Досить згадати такі праці, як латиномовну *Grammatica Slavo-Ruthena* (Будин, 1830) Михайла Лучкая, *Grammatyka języka starosłowiańskiego…* (Перемишль, 1837) А. Добрянського, *Граматика церковно-словеньского языка* Й. Мільницького (Львів, 1900) та ін.

Попри значні зусилля щодо вивчення та популяризації церковнослов'янської мови, у першій половині XIX ст. стає зрозуміло, що церковнослов'янська мова української редакції, незважаючи на свої багатющі традиції, не відповідає вимогам часу. Адже слов'янське національне відродження поставило перед літературними мовами нові вимоги: безпосередній зв'язок з народнорозмовним мовленням, здатність обслуговувати всі сфери життя нації, гарантувати якнайширшу соціальну базу мовців, демократизувати критерії мовних норм, забезпечити динамічний розвиток мовно-виражальних засобів тощо. Натомість усі сутнісні прикмети церковнослов'янської мови української редакції – від вигадливої форми літер, складного історичного правопису, архаїчної граматики аж до неефективної шкільної системи навчання мови та обмеженої соціальної бази

мовців, а головне, чужої (південнослов'янської) діалектної основи – стали нездоланною перешкодою на шляху її еволюції до статусу літературної мови модерної української нації.

За таких обставин розпочинається сучасний етап існування церковнослов'янської мови, основною ознакою якого стало тотальне скорочення сфер її функціонування. У першій половині XIX ст. формуються дві моделі подальшої еволюції старо-/церковнослов'янської писемної традиції, одна з яких була реалізована на українських етнічних теренах Російської, а друга – Австрійської імперії.

На теренах підросійської України новий етап в історії старо-/церковнослов'янської писемної традиції започаткувала публікація перших частин «Енеїди» І. Котляревського, де роль старослов'янської традиції була зведена нанівець. За підрахунками В. Русанівського, церковнослов'янізми становлять лише 0,1% лексики «Енеїди»*. До того ж, вони «не створюють враження урочистого піднесення, а сприймаються як архаїзми»**. У пізніших, драматичних творах І. Котляревський продовжує наступ на старослов'янські мовні елементи, піддаючи їх нищівному сарказму. Чого лише варте освідчення в коханні возного Наталці: «…люблю тя, дівицю, / Как жадний волк младую ягницю» або «Не

……

* Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. – К., 1985. – С. 212.

** Курс історії української літературної мови. – Т. І. – К., 1958. – С. 156.

в состоянії поставить на вид тобі сили любві моєй. Когда би я імл – теє-то як його – столько язиков, сколько артикулов в Статуті ілі сколько зап'ятих в Магдебурзьком праві, то і сих не довліло би на восхваленіє ліпоти твоєй!». Висміювання церковнослов'янської мови стало своєрідною літературною модою в українській літературі дошевченківського періоду, що засвідчують, наприклад, мовні партії героїв Г. Квітки-Основ'яненка, зокрема писаря Пістряка з «Конотопської відьми»:

«…несорозмірно суть чоловічеству єдинопребиваніє і в дому, і у господарстві. Всякое диханіє шанується у двойстві; єдино чоловікові на потребу – пояти жону і іміти чада. І аз нижайший возимох сію мисль і неукротимое желаніє»; «Частопоминаємий отець ваш їх возхищаще і у річці топляше. Аще кая суть відьма, та не погрязнеть на дно річноє, аще і камень жерновий на виї єя причеплють; аще же непричасна єсть злу сему, абиє погрязнеть у воді. Повеліть, пане сотнику, чи топить їх?»

Таке радикальне заперечення майже восьмисотлітньої старослов'янської писемної традиції, продемонстроване І. Котляревським, Г. Квіткою-Основ'яненком та ін. письменниками першої пол. XIX ст., очевидно, не було продиктовано їх прагненням усунути старослов'янізми як перешкоду на шляху при творенні нової української літератури та нової української літературної мови на народнорозмовній основі, про що так часто пишуть українські філологи. І. Котляревський творив у рамках канонів

класицизму, а закони жанру в «Енеїді» або «Наталці Полтавці» вимагали або ж допускали вживати соціально упосліджену українську мову та описувати народні звичаї, не виходячи поза координати класицизму. Як влучно зауважує М. Павлишин, І. Котляревський ввів нелітературну мову в літературу, використавши єдиний жанр, який міг до цього послужити – травестію*. Це чудово усвідомлював справжній творець нової української літератури та нової української літературної мови – Т. Шевченко, який у передмові до другого видання «Кобзаря» пише, що «"Енеїда" добра, а все-таки сміховина на московський кшталт».

Т. Шевченко, для якого церковнослов'янський «Псалтир» став чи не першою прочитаною книгою, чудово усвідомлював невід'ємність старослов'янської писемної традиції в питомо українській духовній культурі. Навіть життя соціально та національно упосліджено українського кріпака було немислиме без виявів церковнослов'янської писемної традиції (Біблія, богослужіння, колядки, житія святих тощо), тому церковнослов'янські елементи стали невід'ємним компонентом мовного світу Кобзаря. Творячи власну візію України, Т. Шевченко не міг зігнорувати цей важливий компонент традиційної української культури, бо ніколи не вважав церковнослов'янську писемну традицію чимось зайвим,

.....

* Павлишин М. Риторика і політика в «Енеїді» Котляревського // Сучасність. – 1994. – №3. – С. 166.

архаїчним, від чого українські реформатори мали б дистанціюватися. Навпаки – цілком очевидно, він вважав її культурним надбанням, яким за потреби можна скористатися, розумів, що церковнослов'янські традиції аж ніяк не були чужими і їх не можна вважати суто російськими*. Т. Шевченко усвідомлював невіддільність українського та церковнослов'янського мовних джерел – це яскраво виражено у його «Букварі южнорусскому»**: у книзі, адресованій українським дітям, широко представлено не лише народнорозмовні, а й церковнослов'янські елементи.

У Шевченкових поетичних текстах старослов'янський компонент не обмежується лише лексичним рівнем – поет інкорпоровує старослов'янські риси на всіх рівнях української мови: фонетичному, словотворчому, морфологічному, синтаксичному та фраземному. Більше того, в окремих випадках він долучається до мовотворчого процесу, творячи авторські протоцерковнослов'янські граматичні форми на зразок *умреш-єси на самоті*; *кого годуєте-єсте*; *дщере*; *узрію* тощо, матеріалом для яких послужили старослов'янські елементи; однак вони не порушують системності української мови. Усе це свідчить про те, що Т. Шевченкові на прикладі власних літературних текстів вдалося окреслити новітні принципи українізації старослов'янської писемної традиції.

.....

* Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки. – Львів, 2012. – С. 64.

** Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 172.

Однак, на жаль, уважне ставлення Т. Шевченка до церковнослов'янізмів, зокрема численні приклади майстерного використання форми і змісту церковнослов'янських мовних елементів, які творять цільну, системну мовну картину літературних текстів Кобзаря, не знайшло належної уваги з боку його наступників. У постшевченківський період у наддніпрянському варіанті української літературної мови запанувала орієнтація на фольклорні джерела. Надмірна стилізація під фольклорну мову, прагнення відповідати мовному стандарту «баби Палажки та баби Параски» позбавляють всякого сенсу складні пошуки місця церковнослов'янських елементів у новій українській літературній мові. Прикметно, що у відомій мовній дискусії кінця 90-х років XIX ст. практично не порушувалась фундаментальна проблема місця і ролі старослов'янської писемної спадщини в новій українській літературній мові.

Оскільки маргіналізація старослов'янського мовного елементу стала дуже важливим аспектом розвитку наддніпрянського варіанта нової української літературної мови, то поширене в українському мовознавстві совєтської доби ставлення до старослов'янізмів як архаїчних та антинародних за своєю природою елементів стало, по суті, продовженням мовної політики попередніх десятиліть.

По-іншому, проте не менш драматично, складалась доля старо-/церковнослов'янської писемності серед українців Габсбурзької імперії. В Галичині та на Буковині протягом усього XIX ст., а на Закарпатті

ще й у першій половині XX ст. місцеві культурні діячі, головним чином представники духовенства, у своїй мовно-літературній творчості продовжують спиратися на багаті старо-/церковнослов'янські писемні традиції, а самим старослов'янізмам відводити роль стрижневого стилетворчого елемента. Так, наприклад, у середині XIX ст. в ранній творчості закарпатців О. Духновича і О. Павловича вживаються лише окремі народнорозмовні елементи, а старослов'янська лексика зберігає домінуюче становище. Пор.:

Перемѣнит Господь бескидны яскини
На свои храмъ, на олтарь, на свои святыни
Прідетъ и уж тутъ есть благодарно время
Что Господь потѣшитъ потуплено племя.
(О. Павлович, «Гласъ къ родинѣ»).

Я Русинъ былъ, есмъ и буду,
Я родился Русиномъ,
Честный мой родъ не забуду,
Останусь его сыномъ.
(О. Духнович, «Вручаніе»).

У той час на теренах історичного Закарпаття класицистичні приписи щодо використання у високому та середньому стилях тільки класичних літературних мов були настільки сильними, що, наприклад, Михайло Лучкай, визначний закарпатоукраїнський історик та лінгвіст, пише латинською

мовою багатотомну *Histiriae Dioecesis Munkacsiensis* та граматику *Grammatica Slavo-Ruthena* (1830). Цікаво, що за свідченнями відомого діяча словацького національного відродження Б. Носака-Незабудова, Михайло Лучкай писав і вірші місцевою українською говіркою, але він їх не хотів не те що публікувати, а навіть і показувати стороннім особам, оскільки вважав, що народнорозмовне мовлення не гідне літератури та науки.

Якщо в координатах класицизму зберігати вірність канонічним старослов'янським елементам було явищем загалом природним, то з поширенням романтизму чи реалізму завдання інкорпорувати глибокі лексичні пласти старослов'янської лексики виявилося завданням непосильним. Адже воно вимагало не лише адаптувати старослов'янські мовні одиниці до фономорфемної структури місцевих українських говорів та, що складніше, добитися їх засвоєння широкими верствами місцевих простолюдинів. Нагальну потребу такої масштабної роботи ніхто навіть не усвідомлював, бо серед тогочасних поборників слов'янської єдності панувало хибне переконання, що церковнослов'янська мова добре зрозуміла кожному слов'янинові, а східному – поготів. До того ж, природний процес визначення місця та ролі старо-/церковнослов'янізмів в українській (руській) літературній мові серйозно скомплікували москвофільські політичні впливи – навіщо звалювати на себе непосильну ношу з творення та кодифікації літературної мови, коли існує

русский язык. Спекулюючи на зовнішній (орфографічній) подібності між автентичною церковнослов'янською лексикою русько-української редакції та її зросійщеними відповідниками, у другій половині XIX ст. представники консервативного напряму збереження старослов'янських писемних традицій переорієнтовуються на москвофільську концепцію «единаго русскаго народа отъ Камчатки до Попрада» та «единаго русскаго языка и литературы». Як правило, така переорієнтація щедро матеріально винагороджувалась численними емісарами Російської імперії*.

Попри голосні декларації представників галицького, буковинського та закарпатського москвофільства про вірність старослов'янській писемності, насправді їхня мовно-культурна політика означала відмову від подальшого плекання старослов'янських традицій у місцевій українській (руській) літературній мові та в українській (руській) літературі, оскільки їхнім спонсорам ішлося не про розвиток самобутньої української (руської) мови та літератури, а про експансію російських впливів, спершу культурних та ідеологічних, а потім політичних, військових і т. д. Фактична зрада

* Показовим у цьому плані є листування М. Раєвського з численними діячами слов'янського (і українського в т. ч.) національного відродження, який з 1842 по 1884 рік був настоятелем православної церкви при посольстві Російської імперії у Відні. Див. дет.: Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского. 40–80 годы XIX века.–Москва, 1975.

москвофілами багатих місцевих старослов'янських традицій стала справжнім культурним *таёжным тупиком*, у якому народжується дивовижний мутант – язичіє, тобто безсистемна мішанина старослов'янських, зросійщених церковнослов'янських, спотворених російських та окремих місцевих народнорозмовних форм. Характерним зразком такого язичія як результату цілковитого виродження старослов'янских традицій є, наприклад, книжка І. Дулішковича *Историческія черты Угро-Русскихъ* (1875 р.):

Ни жерелъ таже ни основанія нѣтъ, по коимъ Іоанна первымъ епископомъ можно бы называти, въ реченной бо грамотѣ съ 1491 г. ни объ именованіи, ни о возвышеніи его въ епископы не читаемъ; но только находитъся намекъ объ епископствѣ, и коечто о доходкахъ "consvetudinis antiqae" для свѣдѣнія, что въ Коріатовичемъ учрежденной грамотѣ он не первымъ, но Богъ знаетъ которымъ епископомъ могъ бы почитаться.

Церковнослов'янізми та псевдоцерковнослов'янізми у язичії галицьких та закарпатських москвофілів слугують не лише облудним, суто зовнішнім свідченням їх вірності місцевим старослов'янським літературно-мовним традиціям, а, що важливо, впливовою деструктивною альтернативовою живомовному мовленню як основі літературної мови. Література, писана язичієм, ілюструє деградацію старослов'янських писемних традицій на західноукраїнському мовно-літературному ґрунті та, за словами Івана Франка, показує, «як люде не злі і не

глупі, відбившися від живої народної мови, фатально відбиваються і від живого змісту в літературі і попадають у таку мертвечину, від котрої на десять миль віє гробовим холодом»*.

Прикметно, що спроби використати деструктивний, антиукраїнський потенціал церковнослов'янської традиції не залишились у минулому. Зі здобуттям Україною незалежності на теренах історичного Закарпаття у середовищі так званих політичних русинів дуже популярними стали заклики та спроби відродити язичіє, яке почали називати *славянською, церковнослов'янською, церковно-народною* і навіть *карпатською* мовою. Еклектичний, асистемний характер сучасного неоязичія легко простежити на прикладі уривків двох текстів «славянською» та «церковно-народною» мовами, що поширюються серед вірних Мукачівської греко-католицької єпархії: *Однажди к Ісусу прийшов чоловік і спросив его: Кто являеться моїм ближнім? Тогди Ісус розказав слідуче: Деякий чоловік отправився із Єрусалима до Ієрихону. Це було длительное і трудное путешествіе. Вдруг появилися разбойники і напали на путешественика. Поблизости не було нікого і ніхто не зміг почути его крик о помощи. Разбойники забрали у чоловіка все, что он мав, даже одежду. Он защищався, а так як разбойники були сильніші, они ізбили его і он остався лежати коло дороги полумертвим* («Причта о милосердном самарянині»).

.....

* Франко І. *Е. Сабов. Христоматия угро-руска* // Житє і Слово. – Т. І. – 1894. – Львів. – С. 304–305.

Днесь зрящи Тя Непорочная Діва, на хресті Слове возвишаємая, ридаючи матерню утробою, уязвяшеся серцем горці, і стеняще болізнено із глубини душі, лице со власи терзаючи, ізнемогаше, тімже в персі бієще взиваше жалостно: уви мні Божественноє Чадо, уви мні Світа міра: что зашле єси от очію моєю Агнче Божий? Тімже воїнства Безплотних трепетом содержими б'яху глаголюще: Непостижиме, Господи, слава Тебі[*].

Як бачимо, язичіє є штучним витвором, оскільки воно позбавлено системності, а системність, як відомо, є неодмінною ознакою кожної мови або діалекту. Асистемність язичія та неспроможність його численних кодифікаторів та нечисленних користувачів систематизувати гетерогенні та гетерохронні мовні одиниці у цільну систему стало фатальним недоліком, який відібрав у цього мовного мутанта всяку перспективу розвитку. Єдине, на що було придатне язичіє, – це за відповідної ідеолого-політичної (і матеріальної) підтримки виступати деструктивним засобом, псевдоальтернативою українській літературній мові на живомовній основі. Тому, незважаючи на певну структурну схожість язичія та церковнослов'янської мови, цей штучний ідеолого-політичний витвір нема ніяких підстав пов'язувати із багатющими традиціями старо- церковнослов'янської писемності.

У сучасній Україні сфери побутування церковнослов'янської мови української редакції кардинально

.....

[*] Молебень до Стастей Христових. – Ужгород, 2011.

зменшилися, проте нема підстав твердити, що церковнослов'янська мова української редакції існує лише на сторінках численних манускриптів та стародруків XVI–XIX ст. І нині, через більше ніж 1000 років від часу своєї появи на теренах Русі-України, церковнослов'янську мову української редакції використовують у богослужіннях Української православної церкви Київського патріархату, Української греко-католицької церкви, зокрема в Мукачівській греко-католицькій єпархії, а також частково Української православної церкви Московського патріархату. Звичайно, зміст таких богослужінь далеко не завжди зрозумілий вірним, зокрема молоді, тому й тут використання церковнослов'янської мови української редакції вимагає продуманої мовної політики. Проте немає ніякого сумніву, що в окремих випадках використання церковнослов'янської мови є цілком виправданим, оскільки надає відправам особливої урочистості та яскраво демонструє древність української духовної культури.

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ СЛІД В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Старослов'янська мова як перша літературна мова слов'ян мала великий вплив на літературні мови всіх слов'янських народів, а також і на окремі неслов'янські мови, наприклад румунську, носії якої також сповідують християнство східного обряду. Однак вплив старослов'янської мови на кожну з нових літературних мов слов'янських народів не був стереотипним, а радше суто індивідуальним, що знаходило свій вияв у часі, тривалості, причинах та формах такого впливу. Звичайно, літературні мови слов'янських народів, що сповідують християнство східного обряду (болгари, македонці, серби, українці, росіяни, білоруси), були під більшим впливом старослов'янської писемності, ніж мови тих слов'ян, що сповідують християнство західного обряду (словінці, хорвати, чехи, словаки, поляки, верхні лужичани, нижні лужичани). Більше того, навіть на такі близькоспоріднені мови, як українська та російська, словенська та хорватська або чеська та нижньолужицька, старослов'янська мова впливала по-різному:

у різний час, за різних культурно-історичних обставин, на різних структурних рівнях мов.

Коли розглядати проблему впливу старослов'янської мови на сучасні слов'янські мови, то треба наголосити, що тут болгарська та македонська мови посідають особливе місце, оскільки вони справедливо, хоч і з певними застереженнями, вважаються прямими спадкоємцями старослов'янської літературномовної традиції. Адже саме болгаро-македонські діалекти послужили, як відомо, діалектною основою старослов'янської мови, це особливо помітно на її фонетичному та морфологічному рівнях. Що стосується інших слов'янських народів, то, попри все, старослов'янська мова не була для них рідною (а це не завжди і не сповна усвідомлювали самі мовці), а тому специфіка її впливу у випадку кожної слов'янської літературної мови була суто індивідуальною та визначалася цілою низкою чинників як екстралінгвальної, так і інтралінгвальної природи.

Так, наприклад, відомий російський мовознавець А. Шахматов іще на поч. XX ст. заявляв, що «російська літературна мова – це русифікована церковнослов'янська (тобто старослов'янська. – *Л. Б.*)». На підтвердження цієї тези А. Шахматов називає дванадцять безсумнівних фонетичних, граматичних, лексичних рис старослов'янської мови, які притаманні і для російської літературної мови, та узагальнює, що «на підставі здійсненого аналізу церковнослов'янізмів у сучасній літературній мові видно, що її словниковий склад щонайменше напо-

ловину, якщо не більше, залишився церковнослов'янський»*.

Показово, але ще наприкінці XIX ст. Ф. Міклошич у *Краткомъ словаре шести славянскихъ языковъ (русскаго съ церковнославянскимъ, болгарскаго, сербскаго, чешскаго и польскаго), а также французскій и немѣцкій…* (1885) подає разом російські та церковнослов'янські слова.

Позицію А. Шахматова підтримував відомий американський славіст Б. Унбегаун, а Л. Щерба взагалі заявляв, що близько 2/3 лексикону російської літературної мови так або інакше треба пов'язувати з лексико-семантичною системою старослов'янської мови. Гіпотеза Шахматова–Унбегауна була піддана гострій критиці з боку російських «патріотичних» учених, зокрема С. Обнорського та Ф. Філіна. Проте навіть за їхніми підрахунками у сучасній російській літературній мові нараховується 26 123 церковнослов'янізми, що становить приблизно 20 % її лексичного запасу**. Якщо порівнювати питому вагу старослов'янізмів у російській та українській або білоруській літературних мовах, то, наприклад, за такою досить показовою рисою, як повноголосся/неповноголосся східнослов'янські мови суттєво відрізняються одна від одної. За підрахунками

……

* Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. – Москва, 1941. – С. 90.

** Филин Ф. П. Исконное и заимствованное в современном русском литературном языке // Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. – Москва, 1978. – С. 413.

А. Фідровської, «у білоруській та українській мовах кількість повноголосних коренів, що допускають неповноголосні форми, становить менше ніж четвертину слів з повноголоссям, тоді як у російській мові їх більше половини»*.

Висока питома вага старослов'янізмів у сучасній російській літературній мові пояснюється впливом цілої низки чинників, серед яких окремо варто виділити так званий другий південнослов'янський вплив, що розпочався у др. пол. XIV ст. і виявлявся на теренах тогочасної Московії у масовому усуненні російських живомовних впливів з богослужбових книг та ретельному виправленні їх до первісного болгаро-македонського стандарту. Виконавцями цієї акції були численні представники сербського та болгарського духовенства, які після підкорення їхніх рідних країв турками (1389 р. поразка сербів на Косовому полі та підкорення Болгарського царства 1393 р.) знайшли собі прихисток у православній Московії. На теренах сучасних України та Білорусі, попри присутність і тут болгаро-сербського духовенства, так званий другий південнослов'янський вплив був малопомітний, бо сильнішою була місцева писемна традиція.

В українському мовознавстві, зокрема совєтської доби, роль та місце старослов'янізмів у систе-

* Фидорковская А. С. О полногласных и неполногласных формах в белорусском и украинском языках // Памяти В. А. Богородицкого. – Казань, 1961. – С. 140.

мі української літературної мови розглядалася, як правило, дуже поверхово та схематично, а не раз такий аналіз хибував на вульгарно-соціололічні оцінки, оскільки на старослов'янській мові лежало тавро мови церкви, з якою ідеологи СССР вели непримиренну боротьбу. Часто усе зводилося до переліку структурних фонетико-граматичних ознак старослов'янізмів та констатації, що використовують їх у поетичному мовленні з метою надати оповіді урочистості. Показово, але навіть у академічній «Історії української мови. Лексика і Фразеологія» аналіз старослов'янізмів не виокремлено і проводиться він лише принагідно.

Ще менше уваги старослов'янізмам приділяють лексикологи західнослов'янських мов. Наприклад, словацький мовознавець П. Ондрус навіть не виокремлює їх в окрему групу, а лише називає близько двох десятків старослов'янізмів, кваліфікуючи їх то поетичними словами, то біблеїзмами*.

Перелік структурних ознак старослов'янізмів в українській мові усталений. Це так зване неповноголосся (*врата*, *злато*, *брег*); звукокослолуки *жд* (*вождь*, *страждати*); ініціальне *є-* (*єдність*); іменникові суфікси *-юнь-*, *-ств-*, *-тель*, *-ин'-*, *-тв-*, *-тай* (*приязнь*, *мислитель*, *братство*, *гординя*, *битва*, *глашатай*); дієприкметникові суфікси *-ащ-*, *-ущ-*, *-м-* (*роботящий*, *грядущий*, *знайомий*); префікси *воз-*, *пре-*, *пред-*, *со-* (*возз'єднаний*, *предтеча*, *премудрий*, *соратник*); композити, одним із

.....

* Onrrus P. Slovenská lexikológia. – Bratislava, 1972. – S. 39–40.

компонентів яких є *благо-*, *бого-*, *добро-*, *зло-* (*благодать*, *богогласник*, *добродійство*, *злорадство*). З лексичних старослов'янізмів називають *крест* (*хрест*), *ланіти*, *уста*, *священик* тощо*. Попри свій значний обсяг, це далеко не повний перелік структурно-семантичних ознак старослов'янізмів, з якого випали, наприклад, утворення з префіксом *без-*, численні семантичні кальки. Не треба також забувати, що саме старослов'янська мова виступила, наприклад, посередником при запозиченні українською мовою звука *[ф]*, якого, як відомо, не було у праслов'янській мові. Завдяки старослов'янським словам акафистъ, альфа, анафема, антифонъ, афини, африкии, фараонъ, фарисеи, фелонъ, фесалоникиянинъ, философия, философъ, фимиянъ, фимияница, финикъ, фаворъ, фесалоники, фадеи, феодоръ, феона, фекъла, феона, феофанъ, феокътистъ, феодосии, феодотъ, ферапонтъ, фома, филипъ, фимофеи та ін. звукова система української мови поповнилася новим звук *[ф]*.

У сфері лексики роль старослов'янських елементів була набагато помітнішою, а в окремих випадках старослов'янізми не мали альтернативи в питомо українському лексиконі. Найсильніші позиції старослов'янська мова мала, звичайно, у сфері сакрально-церковної лексики, що й цілком очікувано з огляду на її статус офіційної чи канонічної мови християнського культу східного обряду. Тому пере-

* Див.: Сучасна українська мова / За ред. М. Я. Плющ. – К., 2005. – С. 128.

важна більшість сакрально-церковної лексики української мови – від загальновживаних *амвон*, *апостол*, *архиєрей*, *вівтар*, *диякон*, *єпископ*, *іконостас*, *митрополит*, *літургія*, *піп*, *плащаниця*, *хрест*, *церква* та ін. аж до вузьких теологічно-обрядових термінів на зразок *антимінс*, *апракос*, *дискос*, *глас*, *мінея*, *ірмологіон*, *стихира*, *типікон*, *хиротонія* та багато ін. – була запозичена зі старослов'янської мови або потрапила в українську за її посередництвом.

Завдяки тому, що старо-/церковнослов'янська мова для українців, як зрештою і для більшості слов'янських народів, стала мовою християнського культу та християнського віровчення, то її вплив на українську мову не обмежився лише сферою сакрально-церковної лексики. Так, старослов'янська мова стала посередницею при запозиченні українцями в часі хрещення Русі-України звичних нині християнських імен. Завдяки старослов'янським джерелам протягом XI–XIII ст. на Русь-Україну потрапило близько чотирьох сотень християнських імен*. Зазначимо, що посередництво старослов'янської мови при запозиченні староєврейських, грецьких чи латинських з походження християнських імен не було пасивним: адже саме у старослов'янських текстах чужомовна форма цих імен була слов'янізована, тобто адаптована до звукової та морфологічної будови слов'янських мов. Так,

.....

* Белей Л. Українські імена колись і тепер. – К.: Темпора, 2010. – С. 45.

гербейські *Yōchānān* та *'ēl iliàhu* старослов'янська мова адаптує в іоаннъ та илия, грецькі *λέων* та *φίλιπος* – у левъ та филиппъ, латинські *laurus* та *cornelius* – у лавръ та корнилии та ін. Зважаючи на виняткову важливість особових імен в українському лексиконі (адже вони існують у десятках, окремі навіть у сотнях варіантів, від них утворюють прізвища, прізвиська, топоніми, а також чимало загальних назв), роль старослов'янської мови як посередника у формуванні цього розряду власних назв годі переоцінити. Старослов'янське походження мають також традиційні вже для української мова назви християнських свят: *Благовіщення* (благовѣштение), *Богоявлення* (богоявлѣние), *Великдень* (великъ дьнь), *Преображення* (преображение), *Різдво* (рождьство), *Трійця* (троица), *Успіння* (оуспение) та ін.

Глибинний характер впливу старослов'янської мови, тісно пов'язаної з християнських віровченням, яскраво простежується на українських назвах днів тижня: звичні для кожного українця *неділя*, *понеділок*, *вівторок*, *середа*, *четвер*, *п'ятниця*, *субота* постали на базі старослов'янських назв недѣля, понедѣльникъ, срѣда, въторъникъ, або въторъкъ, четврьтъ, пѧтъкъ, сѫбота. Відзначимо, що творцям старослов'янських текстів у назвах днів тижня вдалося дивовижним чином не лише віддзеркалити засади християнського світобачення, а й поєднати канони Старого та Нового Заповітів. З-поміж семи назв тижня лише одна гебрейська з походження – сѫбота–*субота*, яка за Старозаповітною традицією

називає останній, сьомий день тижня, день відпочинку, вільний від роботи. За Новозаповітною традицією центральним стає також вільний відроботи день – нєдѣля–*неділя*, який уславив своїм воскресінням Ісус Христос, тому саме від цього дня йде відлік днів тижня. Ця суто зовнішня, формальна колізія щодо визначення «справжнього» дня відпочинку має, як відомо, переконливе теологічне роз'яснення, проте щоб уникнути суто формальних, тобто мовних, суперечностей у назвах днів тижня, творці старослов'янських назв днів тижня знайшли геніальне розв'язання цієї проблеми – називаючи «зайвий» вихідний день, вони віддали перевагу чужомовній назві, первісне значення якої для слов'ян було затемнене, і в такий спосіб «утаємничили», що й субота – вільний від роботи день. Так за посередництвом старослов'янської мови серед українських назв днів тижня з'явилася непрозора з погляду первісного значенням вільного від роботи дня назва сѫбота–*субота*, що цілком відповідає Старозаповітній традиції. Назва ж першого, також вихідного дня, але вже за канонами Нового Заповіту, віддзеркалює семантично прозора назва нєдѣля–*неділя*: неділати, тобто не працювати.

Приховані старослов'янські сліди в сучасній українській мові можна відшукати не лише у сфері церковно-обрядової лексики: побут, наука, навіть астрологія, з якою християнство споконвіку веде безкомпомісну боротьбу, мають чимало прихованих старослов'янізмів, більшість із яких фіксують уже

перші старослов'янські пам'ятки української редакції. Наприклад: *азбука* (азъбоукы), *буква* (боукы), *вертеп* (вьртьпъ), *злаки* (злакъ), *планета* (від планитъ), тварина (тварь), *Близнята* (близьньць), *Водолій* (водолѣиць), *Козеріг* (козьльрогъ), *Лев* (левъ), *Овен* (овьнъ), *Рак* (ракъ), *Риби* (рыба), *Скорпіон* (скорпиосъ), *Стрілець* (стрѣльць), *Тілець* (тѣлець) та ін.

Оцінючи впливи старослов'янської мови на українську, важливо пам'ятати, що цілу низку так званих старослов'янізмів з виразними південнослов'янськими фонетичними рисами було створено давньоукраїнськими перекладачами, переписувачами та редакторами старослов'янських рукописів XI–XIII ст., а окремі з них постали навіть у XX ст. До числа таких псевдостарослов'янізмів українського походження зараховують власѧниця «волосяниця», платъ «оплата», отрокъ «підліток», схранити «поховати», скомрахъ «скоморох», драгоцѣньнъ «коштовний», младость «молодість», влатъ «волот», клаколъ «дзвін»; пор. «колокол», мраморъ «мармур»; пор.: «мороморъ»*. Ці факти є свідченням співтворчості українських книжників у творенні старослов'янської писемності.

За підрахунками вчених, приблизно 50 % старослов'янських лексем позначають абстрактні поняття та дії й процеси, пов'язані з ними, які були

* Див.: Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». – Москва, 1975. – С. 8; Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка… Москва, 1977. – С. 23.

невідомі ні предкам сучасних українців, ні інших слов'янських народів, а тому їх створювали перекладачі та редактори старослов'янських текстів. Не випадково авторські старослов'янізми, які за своєю природою мають панслов'янський характер, на зразок *віра*, *вірити*, *душогуб*, *злословити*, *книжник*, *надія*, *невіглас*, *невірство*, *ненависть*, *несила*, *неправда*, *неприязнь*, *питомий*, *подруга* (у ст.-сл.: подроугъ), *послух*, *причасник*, *пророк*, *рукопис* (пор. ст.-сл.: рѫкописание), *священик*, *самовидець*, *стовпотворіння*, *творець* тощо вписалися в лексичну систему української мови і не виказують свого чужомовного походження. Механізм творення так званих псевдостарослов'янізмів української мови можна простежити на прикладі загальновживаного іменника *всесвіт*. За спостереженнями В. Німчука, іменник *всесвіт*, ймовірно, створив проф. Є. Тимченко на базі церковнослов'янського словосполучення вьсь свѣтъ, яке читали як *весь світ*. Від нього постало незручне для вимови складне слово *весьсвіт*, яке Є. Тимченко трансформував у звичне *всесвіт**. Поява у 20-х роках XX ст. українського слова *всесвіт* показує, що й тепер старослов'янська писемність не втрачає своєї вітальної сили.

Втім, ресурси старослов'янської писемності в сучасній українській літературній мові використовують украй обмежено. В Україні серед філологів, а ще більшою мірою серед широкої культурницької

* Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.– К., 1992. – С. 18.

громадськості міцно утвердилися хибні погляди на старослов'янську мову як на явище чуже, неукраїнське за походженням та сутністю, а тому питома вага церковнослов'янізмів у лексичній системі сучасної української літературної мови має бути мінімалізована*.

Упереджене ставлення до старослов'янізмів в українській мові, окрім уже згадуваного атеїстичного, спричиняється ще двома чинниками. У середовищі консервативної філологічної громадськості, на виховання якої мали вплив ідеї російського (українського) «квасного патріотизму», визнання впливу старослов'янської мови чомусь безпідставно трактують як приниження ролі та статусу російської або української мов. Натомість серед українських ультрапатріотів поширене хибне переконання, яке дуже влучно сформулювала одна з учасниць Всеукраїнської наукової конференції «Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій» (Львів, 1999): «тепер для культурної людини (!!! –*Л. Б.*) церковнослов'янізм сприймається як русизм».

Штучне звуження погляду на старослов'янізми в українській мові як на суто чужомовне явище, а також вивчення їхніх структурних ознак та загальне окреслення стилістичних функцій затінює важливу проблему – роль старослов'янської мови як посе-

.....

* Белей Л. Українська богословська термінологія: шляхи розвитку // Сучасність. – № 12. – 1999. – С. 87 – 88.

редника в міжмовних контактах давньоукраїнської мови доби Середньовіччя або вплив старослов'янської писемної традиції на формування української літературної мови. При традиційній оцінці місця та ролі старослов'янізмів в українській літературній мові замовчують той факт, що після християнізації Русі-України старослов'янська мова стає першою і спершу єдиною літературною мовою наших предків, які були не лише «споживачами» старослов'янської писемності, а й активними її творцями. Відомий український філолог Д. Чижевський подає цілий список старослов'янських перекладів, уперше здійснених саме на теренах Русі-України, – «тлумачення листів апостола Павла та "Пісні Пісень", книга Есфірі, "Пролог", житія – Андрія Юродивого, Стефана Сурозького, Федора Студита, чудеса Миколи Чудотворця, деякі – Дмитра Солунського, Кузьми та Дам'яна в Корсуні, Георгія, проповіді Федора Студита, "Посланіє" Петра Антіохійського, оповідання про перенесення мощів Миколи Чудотворця в Барі, Студійський Устав, Пандекти Никона Чорногорця…»*. Уже лише сам факт створення цих пам'яток на теренах Русі-України та численні українські риси їх мови дають вагомі підстави зараховувати ці тексти до набутків української духовної культури. Українці мають велику заслугу перед усім слов'янським світом за збереження та примноження

.....

* Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль, 1994. – С. 72.

кирило-мефодіївських традицій у добу великої руїни південного слов'янства та суцільної латинізації західного.

Старослов'янізмибулиізалишаютьсяневід'ємним і часто досить помітним стилетворчим елементом української літературної мови. Особливий статус старослов'янізмів у лексичній системі української літературної мови донаціональної доби забезпечувався завдяки таким чинникам: 1) близькоспорідненості солунсько-македонського та давньоукраїнських діалектів; 2) авторській, а тому панслов'янській природі значного числа старослов'янізмів; 3) системній адаптації старослов'янізмів до фономорфемної структури української мови. Досить згадати геніальну Шевченкову «Марію», щоб розвіялися всякі сумніви у неукраїнськості численних Шевченкових старослов'янізмів:

Все *упованіє* моє
На тебе, мій *пресвітлий* раю,
На *милосердіє* твоє,
Все *упованіє* моє
На тебе, мати, *возлагаю.*
Святая сило всіх *святих*!
Пренепорочная, *благая*!
Воззри, *Пречистая*, на їх
Отих окрадених сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твойого *мученика* сина,
Щоб *хрест*-кайдани донесли

До самого, самого краю!
Достойно петая! Благаю!
Цариця неба і землі!
Вонми їх *стону* і *пошли*
Благий конець, о *всеблагая*!
А я, *незлобний*, *воспою*,
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим і веселим
Святую доленьку твою.
А нині плач, і *скорбь*, і сльози
Душі убогої – убогій
Останню *лепту* подаю.

Таким чином, переоцінка місця і ролі старослов'янської мови в історії української літературної мови – актуальне завдання сучасної україністики. Адже, як слушно писав Ю. Шевельов ще в 1950 р., «ми вже давно переросли етнографізм, ми усвідомили українськість усього понадетнографічного в нашій історії: Київської і Литовсько-Руської Держави, греко-болгарської (з походження) Церкви, старої нашої, не народньою мовою писаної літератури, а отже – і церковнослов'янізмів. Відмовлятися від них – означає якоюсь мірою відмовлятися від нашої історії в ім'я нібито позаісторичної, сталої етнографії. На це може піти етнографічна маса, але не нація»*.

.....

* Шевельов Ю. Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янізми)//Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953).– К.: Темпора, 2012.– С.470.

ВИСНОВКИ

Старослов'янська мова – видатне явище слов'янської духовної культури, яке стало могутнім духовним знаряддям акумуляції величезного масиву релігійно-культурного матеріалу, завдяки чому її користувачі – слов'янські народи – доволі легко вписалися в загальноєвропейський культурно-історичний контекст.

Ще за життя своїх творців – святих Кирила та Мефодія – старослов'янська мова долучилася до кола середньовічних канонічних літературних мов, проте її статус багато в чому відрізнявся від статусу давньогрецької та латинської мов. На відміну інших класичних літературних мов, старослов'янська мова побутувала, як правило, у своєму рідному слов'янському середовищі (румуни – виняток), завдяки чому серед переважної більшості слов'ян вона здобула статус своєї мови. Разом з тим, старослов'янська писемність, подібно до іншої літературної європейської мови – латинської, на теренах усієї Славії, і в Русі-Україні в т.ч., зберігала своєрідний елітарний статус, оскільки

була поширена головним чином серед кліру та представників соціальної верхівки. Широкі народні маси, звичайно, були неграмотні, проте завдяки зрозумілості старослов'янської мови для всіх слов'ян IX–XIII ст. старослов'янська літературна традиція, зокрема в її усній формі, серед народів, що сповідували західний обряд поширюється набагато більше, ніж латиномовна література. Коляди, житія святих, патерики, апокрифи, у яких з різною повнотою представлено старослов'янський мовний компонент, упродовж усього минулого тисячоліття справедливо визнаються набутком питомої духовної культури слов'янських народів і українців зокрема.

Старослов'янська мова виникає в результаті цілеспрямованої діяльності вузького кола візантійських інтелектуалів виключно з метою витворення зрозумілих слов'янам перекладів богослужбових книг, тому старослов'янська мова усвідомлюється передусім як мова сакрально-церковна. Ставши офіційною мовою церкви, старослов'янська мова утворила унікальний симбіоз із церквою, завдяки якому одна здобувала душі неофітів, а інша – уми слов'ян.

Незважаючи на своє первісне сакрально-церковне призначення, старослов'янська мова та література, нею писана, виводять усю слов'янську, в т. ч. й українську культуру на якісно новий щабель розвитку. Старослов'янська писемність дотепер залишається вельми важливою, хоч і не завжди адекватно оціненою базою для розвитку слов'янських мов.

Зважаючи на свою виняткову важливість для культури слов'янських народів, старослов'янська мова стає об'єктом недружніх зазіхань та наполегливих спроб експансіоністських сил використати її як знаряддя своєї політики, що стало причиною упередженого ставлення до старослов'янської писемності з боку багатьох діячів слов'янського національного відродження. Саме тому ставлення до набутків старослов'янської писемності є тестом на зрілість для кожної сучасної слов'янської культури.

Появу та існування мертвої старослов'янської мови пронизують суперечності, які й стали причиною її тріумфу та занепаду:

- створена греками, старослов'янська мова стала символом слов'янства;
- заснована на базі периферійної слов'янської говірки, вона поширилась практично по всьому слов'янському світі;
- проіснувавши близько 350 років, вона зникає, щоб упродовж наступних семи століть активно впливати на живі слов'янські мови;
- тяжко виборюючи собі право на існування, вона вказала магістральний шлях розвитку літературних мов Європи, засвідчивши життєвість та непідробний демократизм мовних прав християнина, гарантованих християнською догматикою.

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКІ ТЕКСТИ*

1. Текст Господньої Молитви, ширше відомої як «Отче наш…», за старослов'янськими пам'ятками різної редакції

Ѡ҃че нашъ ижеси на нб҃схъ да св҃т сѧ имѧ твое да придетъ цс҃рствие твое да бодетъ волѧ твоѧ ѧко на н҃бси и на земи хлѣбъ нашъ наставъшааго дьне даждъ намъ дънесъ и отъпости намъ длъгы нашѧ ѧко и мы отъпоуштаемъ длъжъникомъ нашимъ и не вьведи насъ въ напасть нъ избави ны отъ неприѧзни ѧко твое естъ цс҃рствие и сила и слава въ вѣкы аминь.

(Маріїнське Євангеліє)

……

* Добірку текстів укладено на підставі таких джерел: Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI ст. – Варшава, 1929; Апракос Мстислава Великого / Под.ред. Л. П. Жуковской. – Москва, 1983; Николић С. Старословенски језик. – Део II. – Београд, 1988; Щепкин В. Саввина книга. Памятники старославянского языка. – Т. I. – Санкт-Петербург, 1903; Štec M. Uvod do staroslovienčiny a cierkevnej slovančiny. –Prešov, 1994.

Оче нашь иже еси на небсхъ да ститъ сѧ имѧ твое да придетъ црство твое да бѫдетъ волѣ твоꙗ ꙗко на небси и земи хлѣбъ нашъ наставъшаго дне даждъ намъ дьньсъ и остави намъ длъгы нашѧ ꙗко и мы оставлѣемъ длъжникомъ нашимъ и не вьведи насъ въ напасть нъ избави насъ отъ непрязни ꙗко твое естъ црство и сила и слава въ вѣкы аминъ.

(Савина Книга)

Оче наш иже еси на небсехъ да стить сѧ имѧ твое да придетъ црство твое да бѫдетъ воля твоя яко на небси и на земли хлѣбъ нашь насѫштьныи даждь намъ дьньсь и остави намъ длъгы наша яко и мы оставляемъ длъжъникомъ нашимъ и не въведи насъ въ напасть нъ избави ны отъ неприꙗзни ꙗко твое есть црство и сила и слава въ вѣкы амин.•:•

(Остромирове Євангеліє)

Оче наш иже еси на небсѣхъ да стит сѧ имѧ твое да придеть црство твое. да боудеть волѧ твоꙗ ака на небси и на земли хлѣбъ наш насоущьныи дажь намъ дньсь и остави намъ дългы наша ꙗко и мы оставлѧемъ дължьникомъ нашимъ и не въведи насъ въ напасть нъ избави насъ отъ лоукавааго. ꙗко твое есть цѣсарьствие и сила и слава. въ вѣкы аминъ.

(Апракос Мстислава)

Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні; і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим; і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.

2. Початок Євангелія від Івана за списками Зографського Євангелія (1) та Апракоса Мстислава (2)

(1) їскони бѧше слово ї слово бѧше отъ ба҃ ї бъ҃ бѧше слово се бѧ їскони отъ ба҃ вьсѧ тѧм. быша ї беж него ничьто же не бысть еже бысть въ томь животъ бѧ ї животъ бѧ свѧтъ чк҃омъ ї свѧтъ въ тъмѧ свьтитъ сѧ и тьма него не обѧтъ.•

(2) Искони бѣ слово и слово бѣ отъ ба҃ и бъ҃ бѣ слово се бѣ искони оу ба и тѣмь всѧ быша и без него ничьто же не бысть еже бысть въ томь животъ бѣ и животъ бѣ и животъ бѣ члв҃мъ и свѣтъ въ тьмѣ свьтить сѧ и тьма его не обѧтъ.

Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було Бог. З Богом було воно споконвіку. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього. У ньому було життя, і життя було світо людей. Ісвітло світить у темряві, і не пойняла його темрява.

3. Уривок Євангелія від Луки за списками старослов'янської та церковнослов'янської пам'яток

Бысть же иъ дьни ты ізиде повелѣние отъ кесара авъгоуста написати вьсѫ вьселенѫѭ се нап'сание бы владѫштю с'ѵриеѭ ѵринью і идѣахѫ вси кожьдо напсати сѧ въ свої градъ вьзиде же і осифъ отъ галилеѩ града назаретьска въ і юдеѭ въ градъ давъ̃ъ іже нарицаетъ сѧ витьлеемъ зане бѣаше отъ домоу і отчъ̃ствиѣ дава̃ напсати сѧ съ мариеѭ обрѫченѫѭ емоу женоѭ сѭштѫѭ непраздъноѭ.

Бысть же во дни тыѭ изыде повелѣние ѿ кесарѧ аѵгꙋста написати всю вселенню сие написаніе перове бысть владѧщꙋ сѵріею ѵринію и идѧхꙋ вси написати сѧ кождо во свои градъ взыде же и іѡсифъ ѿ галилеи из града назарета во іꙋдею во градъ двдо̃въ иже нарицает сѧ видлееьъ зане быти емꙋ ѿ домꙋ и отечества двдо̃ва написати сѧ мріею ѡбрꙋченою емꙋ женою сꙋщею непраздною.

Тими днями вийшов наказ від кесаря Августа переписати всю землю. Перепис цей, перший, відбувся, коли Сирією правив Киріній. І йшли всі записатися, – кожний у своє місто. Пішов також і Йосиф з Галилеї, з міста Назарета в Юдею, в місто Давидове, що зветься Вифлеєм, бо він походив з дому й роду Давида, щоб записатися з Марією, зарученою своєю, що була вагітна.

4. Нагірна проповідь Ісуса Христа в старослов'янській (за списком Остромирового Євангелія) та в церковнослов'янській редакціях

Блажени нищни дхмъ. ꙗко тѣхъ естъ црьствие нбсьское Блажени. плачѫщии сѧ. ꙗко ти оутѣшѧть сѧ Блажени кротъци. ꙗко ти наслѣдѧть землѭ Блажени. алчѫщеи жѧждѫщеи правъды. ꙗко ти насытѧть сѧ Блажени милостивни. ꙗко ти помиловани бѫдѫ Блажени чистии сьрдьцьмь. ꙗко ти ба оузьрѧть Блажени. съмирꙗѭщеи. ꙗко ти сновe бжии нарекѫть сѧ Блажени изгънани правъды ради. ꙗко тѣхъ есть црствие нбсьское Блажени есте. егда поносѧть вамъ. и ижденѫть. и рекѫть. вьсакъ зълъ глъ на вы лъжѫще мене ради Радоуите сѧ и веселите сѧ. ꙗко мьзда ваша. мънога естъ на нбсехъ.

Блжени нищіи дꙋхомъ ꙗкѡ тѣхъ есть црствіе нбное блжени плачꙋщіи ꙗкѡ тіи оутѣшат сѧ блжени кротцыи ꙗкѡ тіи наслѣдѧтъ землю блжени алчꙋщіи и жаждꙋщіи правды ꙗкѡ тіи насытѧт сѧ блжени млтивіи ꙗкѡ тіи помиловани бꙋдꙋтъ блжени чистіи сердцуемъ ꙗкѡ тіи бга оузрѧтъ блжени миротворцы ꙗкѡ тіи сынове бжіи нарекꙋт сѧ блжени изгнани правды ради ꙗкѡ тѣхъ естъ црствіе нбное блжени есте егда поносѧтъ вамъ и ижденꙋтъ и рекꙋтъ всѧкъ ѕолъ глаголъ на вы лжꙋще мене ради радите сѧ и веселите сѧ ꙗкѡ мзда ваша многа на нбсѣхъ.

Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне.

Блаженні тихі, бо вони успадкують землю.

Блаженні засмучені, бо будуть утішені.

Блаженні голодні та спраглі справедливості, бо вони наситяться.

Блаженні милосердні, бо вони зазнають милосердя.

Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога.

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.

Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство Небесне.

Блаженні Ви, коли вас будуть зневажати, гонити та виговорювати всяке лихо на вас, обмовляючи мене ради.

Радійте й веселіться, бо нагорода ваша велика на небі; так бо переслідували пророків, які були перед вами.

5. Фрагмент латинографічної старослов'янської пам'ятки Фрейзінгенські уривки та його транслітерація засобами кирилиці

Boze gospodi miloztivi. otze boze. tebe izpovedueme. vuez moi greh. i zuetemu creztu. i zuetei marii. i zuetemu michaelu. i uuizem crilatcem bosiem. i zuetemu petru. i uzem zelom bosiem. i uzem musenikom bosiem.i uzem devuam praudnim. i uzepraudnim. i tebe bosi rabe. choku. biti. izpoveden. uzeh. moih greh. i veruem. da mi. ei. na zem zuete. beusi. iti se. na on zuet. paki se uztati. na sodni den. imeti mi ie. sivuot po zem. imeti mi ie. opuztic moih grechou. bose milostiuvi. primi moiv. Izpovued. moih grechov. ese iezem ztvoril zla.

Боже господи милостиви. Отче боже. тебѣ исповѣдѣ. вес мои грѣхъ. и светемоу крестоу. и светѣи марии. и светемоу михаелоу. и вьсѣмъ крилатцем божием. и светемоу петроу. и всѣм селом божием. и всѣм моучеником божием. и всем вѣрником божием. и всѣм. дѣвам правдним. и всѣправдним. и тебе божи рабе. хокоу. бити. исповѣден. всѣхъ. моихъ грѣхъ. и вѣроую. да ми. є. на сем свѣтѣ. бевши. ити же. на он свѣт. паки же оустати. на содьни ден. имѣти ми є. живот по сем. имѣти ми є. отпоустик моих грѣховъ. Єже єсем створил зла.

Господи Боже, милостивий. Отче Боже, Тобі сповідаюся зі всіх гріхів. І святому Хресту. І святій Марії. І святому

Михаїлу. І всім ангелам господнім. І святому Петрові. І всім силам Божим. І всім мученикам Божим. І всім вірним божим. І всім праведникам. І тобі, рабе Божий. Хочу висповідатися зі всіх своїх гріхів. Вірую, що проживши на цьому світі, піду на той світ, де настане судний день, після якого здобуду життя. Відпусти мої гріхи, яких я припустився у злі.

6. Уривок із Синайського требника

МОЛ[ИТВА] ПО ОБѢДѢ

Тебѣ истинъноумоу члкл҃ювьцю бо҃у мы грѣшъ-нии і недостоинии раби твои насыщьше сѧ богатыхъ благъ твоихъ хвалѧ тебѣ приносимъ і мол҃тмъ ти сѧ вл҃ко съ земъными благы і нб҃съным҃ъ твоимъ даромъ причѧстьникы ны ави молитвами стыи҃ѧ брц҃ѧ і всѣхъ стыхъ твоихъ ѣко подобаетъ ти всѣ слава оц҃а и сн҃а и ста҃го дх҃а нынѣ.•

Тобі істинному Богові – чоловіколюбцю ми, грішні та недостойні раби Твої, наситилися щедрих Твоїх благ, хвалу Тобі віддаємо і молимось до Тебе, Владико. Земним благам та небесному Твоєму дару причасників з нас зроби. Молитвами Святої Богородиці і всіх святих Твоїх як належить Тобі нині вся слава Отця, і Сина, і Святого Духа.

7. Притча *Про блудного сина* за списком Остромирового Євангелія

Чоловѣкъ нѣкыи имѣ дъва сына и рече мьнии сынъ ею. оцо҃у оче҃. даждь ми достоинѫ чѧсть имѣния и раздѣли има имѣние и не по мънозѣхъ дьньхъ. събьравь вьсе свое мьнии сынъ. отиде на странѫ далече. и тоу расточи имѣние свое живы блѫдьно иждивъшоу же емоу вьса. бысть гладъ крѣпъкъ. на странѣ тои. и тъ начѧтъ лишати сѧ и шьдъ прилѣпи сѧ единомъ. отъ житель тоѭ страны. и посла и на село своя пасть свинии и желааше наситити чрѣво свое. отъ рожьць. ѩже ѣдѣахѫ свиниѩ. и никътоже недаяше емоу въ себе же пришьдъ рече. коликоу наимьникъ оца҃ моего изъбываѭть хлѣбы. азъ же сьде гладъмь гыбнѫ въставъ. идѫ къ оцо҃у моемоу. и рекѫ емоу оче҃ съгрѣшихъ на нбо҃ и прѣдъ тобоѭ оуже нѣсмь достоинъ нарешти сѧ сынъ твои.

В одного чоловіка було двоє синів. Молодший сказав батькові: «Тату, дай мені ту частину маєтку, що мені припадає». І батько розділив між ними свій маєток. Через кілька днів молодший, зібравши все, подався у далекі краї і там розтратив свій маєток, живши розпусно. І от як він усе прогайнував, настав великий голод у тім краю, і він почав бідувати. Пішов він і найнявся до одного з мешканців того краю, і той послав його на своє поле пасти свині. І він бажав був би наповнити свій живіт стручками, що їли

свині, та і тих ніхто не давав йому. Опам'ятавшись, він сказав до себе: «Скілько-то наймитів у мого батька мають достатньо хліба, а я тут з голоду вмираю. Встану та піду до батька мого і скажу йому: Отче, я згрішив проти неба й проти тебе. Я недостойний більше зватися твоїм сином».

ПРОГЛАСЪ
Прогласъ есмь свѧтоу еванъгелью
Яко пророци прорекли сѫтъ прѣжде
Христъ грѧдетъ събьратъ ѩзыкъ
Свѣтъ бо естъ вьсемоу мироу семоу
Се събыстъ сѧ въ седмыи вѣкъ сь
Рѣшѧ бо они слѣпии прозьрѧтъ
Глуси слышѧтъ слово боукъвьное
Бога же оубо познати достоинъ
Того же ради слышите словене си
Даръ бо естъ отъ Бога сь данъ
Даръ Божии естъ десныѩ чѧсти
Даръ доушамъ николиже тълѣѩ
Доушамъ тѣмь ѩже и приимѫтъ
Маѳеи Маръко Лоука и Иоанъ
Оучѧтъ вьсь народъ глаголѧше
Єлико бо своихъ доушь лѣпотѫ
Видитъ любите бо радовати сѧ
Грѣховьнѫ же тьмѫ отъложити
И мира сего тълѫ отъложити
И раиское житие приобрѣсти
И избѣжати отъ огни горѫшта

Слышите нынѣ отъ свого оума
Слышите словѣньскъ народъ вьсь
Слышите слово отъ Бога приде
Слово же кръмѧ чловѣчьскыѩ доушѧ
Слово же крѣпѧ и срьдьце и оумъ
Слово се готованѩ Бога познати
Яко бесвѣта радость не бѫдетъ
Окоу видѧштю Божиѭ тваръ вьсѭ
Нъ висе ни лѣпо видимо естъ
Тако и доуша всяка безъ боуковъ
Не съвѣдѫшти закона же Божия
Закона кънижьна и доуховъна
Закона раи Божии являѭшта
Кыи бо слоухъ громьнаего тѫтьна
Не слышѧ Бога можете бояти сѧ
Ноздри же пакы цвѣта ѫхаѭшти
Како Божье чюдо разоумеете
Оуста бо яже сладъка не чюѭтъ
Яко камѣна творѧтъ же чловѣка
Паче же сего доуша безбоукъвьна
Являетъ сѧ въ чловѣчѣхъ мрътва
Се же вьсе мы братие съмыслѧште
Глаголемъ свѣтъ подобаѭштъ
Иже чловѣкы вьсѧ отълѭчиъ
Отъ жития скотьска и похоти
Да не имѫште оумъ неразоумьнъ
Тоу ждемъ ѩзыкомь слышѧште слово
Яко мѣдьна звона гласъ слышите
Се бо свѧтыи Павьлъ оучѧ рече
Молитвѫ своѭ въдаѩ прѣжде Богоу

Яко хоштѭ словесъ пѧть издрешти
Сь разоумомъ своимъ глаголати
Да вьсе братья разоумѣѭтъ
Неже тьмѫ словесъ неразоумьнъ
Кыи бо чловѣкъ не разоумѣетъ
Кыи не проложитъ притьчѫ мѫдры
Съказаѭштиѩ бесѣды правды намъ
Яко бо тъля плътьхъ настоинъ
Вьсе тьлѧшти паче гноя гноѩшти
Єгдна своего брашна не иматъ
Тако доуша вьсяка опадаетъ
Жизни, божия не имѫшти живота
Єгда словесе божия не слишитъ
Инѫ же пакы притьчѫ мѫдрѫ ѕѣло
Да глаголемъ чловѣци любѧште сѧ
Хотѧште расти божиемь растомь
Къто бо вѣры сеѩ не вѣсть правы
Яко сѣмени падаѭшитю на нивѣ
Тако на срьдьцихъ чловѣчесцихъ
Дъждя божии боукъвъ трѣбоуѭште
Да вьздрастетъ плодъ божии паче
Къто можетъ притьче вьсе решти
Обличаѭште бес книгъ ѩзыкы
Въ гласѣ съмысльнъ не глаголѭште
Ни аште оумѣетъ ѩзыкы вьсе
Можетъ сказати немошть сихъ
Обаче своѭ притьчѫ до приставлѭ
Многъ оумъ въ малѣ рѣчи кажѧ
Нази бо вьси бес книгъ ѩзыци
Брати сѧ не могѫште без орѫжия

Съ противникомь доушь нашихъ
Готови мѫки вѣчьные въ плѣнъ
Иже бо врага ѩзыци не любите
Брати же сѧ съ нимь мыслѧште ѕѣло
Отьврьжѣте прилежьно оумоу двьри
Орѫжие приимъше тврьдо нынѣ
Єже коуѭтъ кънигы Господьне
Главѫ търѫште неприязни вельми
Боукъви сие иже бо приимєтъ
Мѫдрость томоу Христосъ глаголєтъ
И доушѧ вашѧ боукъвами крепитъ
Апостолы же съ пророкы вьсеми
Иже бо сихъ словеса глаголѭште
Подобни бѫдѫтъ врага оубити
Победѫ приносѧште къ Богоу добрѫ
Плъти бѣжѧште тълѩ гноевъные
Плъти еѩже животъ яко въ сънѣ
Не падаѭште крѣпъко стоѩште
Къ Богоу явльше сѧ яко храбъри
Стоѩште деснѫѭ божия престола
Єгда огньмъ сѫдитъ ѩзыкомъ
Радоуѭште сѧ съ аньгелы въ вѣкы
Присно славѩште Богъ милостивыи
Кънижьнами вьсега же пѣсньми
Богоу поѭште чловѣкы милоуѭштю
Томоу подобоєтъ вьсякая слава
Чьсть и хвала Божии Сыноу вынѫ
Съ Отьцьмь и Свѧтымь Доухомь
Въ вѣкы вѣкъ отъ вьсеѩ твари
Аминъ

ЛІТЕРАТУРА

Белей Л. Курс старослов'янської мови. – Ч. І. – Ужгород, 2012.

Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. – Львів, 2001.

Бирнбаум Х. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции. – Москва, 1987.

Бошкович Р. Основы сравнительной граматики славянских языков. Фонетика и словообразование. – Москва, 1984.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007.

Висоцький С. О. Київські графіті XI–XII // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. – К., 1983. С. 132–145.

Висоцький С. О. Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). – Львів–Київ–Нью-Йорк: В-во М. П. Коця, 1998.

Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. – К., 2004.

Георгиев Е. Расцветът на българската литература в IX–X вв. – София, 1962.

Грушевський М. Історія української літератури: в 6 Т. – Т. II. – К.: Либідь, 1993.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1994.

Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К., 2000.

Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. – Москва, 1963.

Історія української мови. Фонетика. – К., 1979.

Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. – Москва, 1966.

Николић С. Старословенски језик. – Д. I. – Београд, 1987.

Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К., 1980.

Німчук В. В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. – К., 1983.

Німчук В. В. Лексика Київських глаголичних листків на фоні словникового складу найдавніших слов'янських пам'яток // Слов'янське мовознавство. X Міжнародний з'їзд славістів. Доповіді. – К., 1988.

Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929.

Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. – Вінніпег, 1976.

Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX–XVIII веков / перевод И. Калганова и Д. Полывяного. – Москва: Художественная литература, 1990.

Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. – К., 1985.

Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К.,2001.

Селищев М. А. Старославянский язык. – Ч. 1. – Москва, 1951.

Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Львів, 1964.

Фасмер М. Греко-славянские этюды // Известия отд. русского яз. и лит. имп. Академии наук. – IX. – 1906.

Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди // Іван Франко. Зібр. тв. у 50-ти т.– Т. 34. – С. 265.

Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства… // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т. – Т.40. – К.: Наук. думка, 1983.

Хабургаев Г. Старославянский язык. – Москва, 1986.

Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль, 1994.

Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв. – Москва, 1977.

Шевельов Ю. Невіддільна спадщина (Кілька слів про українські церковнослов'янізми) // Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953). – К.: Темпора, 2012.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Х.: Акта, 2002.

Щепкин В. Н. Разсужденіе о языке Савиной Книги. – Санктъ-Петербургъ, 1901. – С. VII.

Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под. ред. О. Трубачева. – Вып. 1–30. – Москва, 1974–2003.

Hamm J. Staroslavenska gramatika. – Zagreb, 1974.

Paulini E. Dejiny spisovnej slovenčiny: od začiatkov po súčasnosť. – Bratislava, 1983.

Slovník jzyka storoslověnského. – Praha, 1958–1999.

Stanislav J. Staroslovienskу jazyk. – D. I. – Bratislava, 1978.

Večerka R. Staroslověnská etapa českého písemnictví. – Praha, 2010.

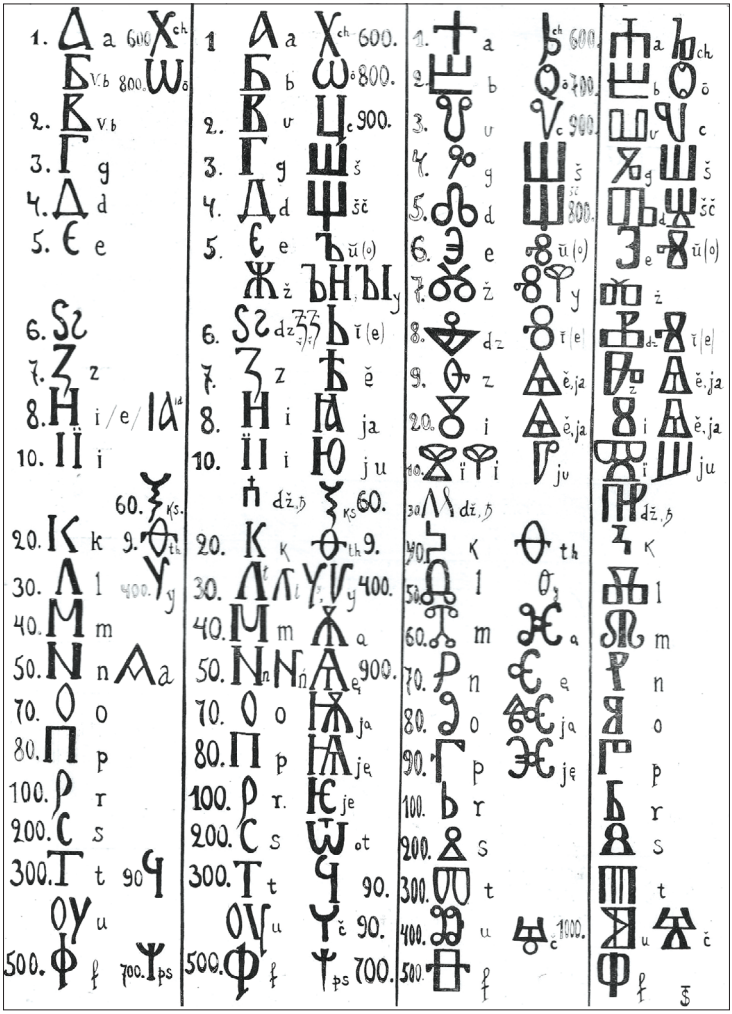

Зразки кирилиці, круглої глаголиці (болгарської) та вугловатої глаголиці (хорватської) з латинською транскрипцією та числовим значенням за І. Огієнком

Глаголиця		Кирилиця				Глаголиця		Кирилиця			
Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.	Звук	Назва літери	Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.	Звук	Назва літери
ⰰ	1	а	1	[а]	азъ	ⰦⰦ	500	ф	500	[ф]	фрьть
ⰱ	2	б	—	[б]	боукы	ⰧⰧ	600	х	600	[х]	хѣръ
ⰲ	3	в	2	[в]	вѣди	ⰨⰨ	700	ѡ	800	[о]	отъ
ⰳ	4	г	3	[г]	глаголи	ⰩⰩ	800	щ	—	[ш͡т]	шта
ⰴ	5	д	4	[д]	добро	ⰪⰪ	900	ц	900	[ц]	ци
ⰵ	6	є	5	[е]	єсть	ⰫⰫ	1000	ч	90	[ч]	чрьвь
ⰶ	7	ж	—	[ж]	живѣте	ⰬⰬ	—	ш	—	[ш′]	ша
ⰷ	8	ѕ	6	[д͡з]	ѕѣло	ⰭⰭ	—	ъ	—	[ŏ]	ѥръ
ⰸ	9	з	7	[з]	земля	ⰮⰮ	—	ы	—	[ы]	ѥры
ⰹ	20	и	8	[і]	иже	ⰯⰯ	—	ь	—	[ĕ]	ѥрь
ⰺ	10	і	10	[і]	ижеи	ⰰⰰ	—	ѣ	—	[ä]	ѧть
ⰻ	30	(ѣ)	—	[ґ]	гервь	ⰱⰱ	—	ю	—	[′у, ју]	ю
ⰼ	40	к	20	[к]	како		—	ꙗ	—	[′а, ја]	ꙗ
ⰽ	50	л	30	[л]	людиѥ		—	ѥ	—	[′е, је]	ѥ
ⰾ	60	м	40	[м]	мыслите	ⰲⰲ	—	ѧ	(900)	[ę]	юс малий
ⰿ	70	н	50	[н]	нашь	ⰳⰳ	—	ѩ	—	[′ę, јę]	юс малий йотований
ⱀ	80	о	70	[о]	онъ	ⰴⰴ	—	ѫ	—	[ǫ]	юс великий
ⱁ	90	п	80	[п]	покои	ⰵⰵ	—	ѭ	—	[′ǫ, јǫ]	юс великий йотований
ⱂ	100	р	100	[р]	рьци		—	ѯ	60	[к͡с]	кси
ⱃ	200	с	200	[с]	слово		—	ѱ	700	[п͡с]	пси
ⱄ	300	т	300	[т]	тврьдо	ⰶⰶ	800	ѳ	9	[ф]	ѳита
ⱅ	400	оу	400	[у]	оукъ	ⰷⰷ	—	ѵ	400	[і,в]	ижица

Кирилиця та глаголиця

«Кирило і Мефодій приносять мощі св. Климента у Рим».
Фреска у базиліці св. Климента

«Кирило і Мефодій з учнями», македонська фреска

Пам'ятник св. Кирилу і Мефодію та однойменна церква в Солуні, Греція

Руїни Херсонеса, Севастополь, Україна

Ікона св. Климента XII ст.

Базиліка св. Климента у Римі, східний фасад

Місце поховання св. Кирила в базиліці св. Климента, Рим

Ікона патріарха Фотія

Ікона князя Растіслава

Базиліка Марія де Маджоре у Римі

Фундамент церкви у Мікульчіцях, Чехія

Каплиця св. Кирила і Мефодія, Велеград, Чехія

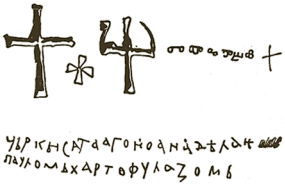

Добруджанський напис

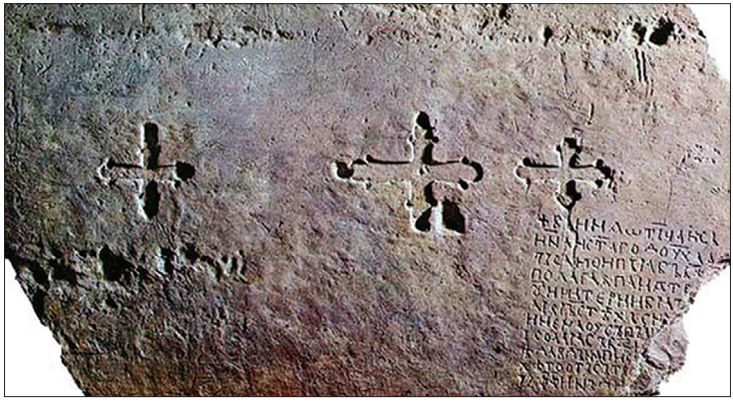

Напис царя Самуїла

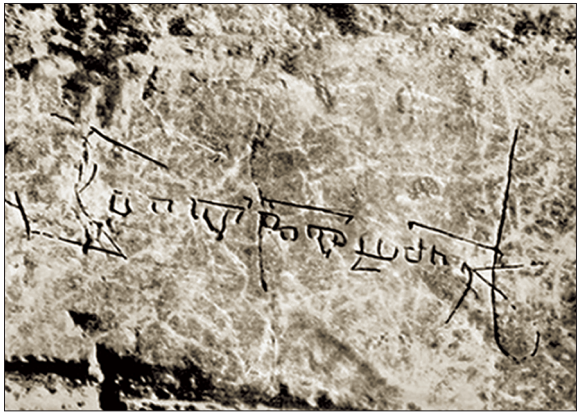

Преславський напис

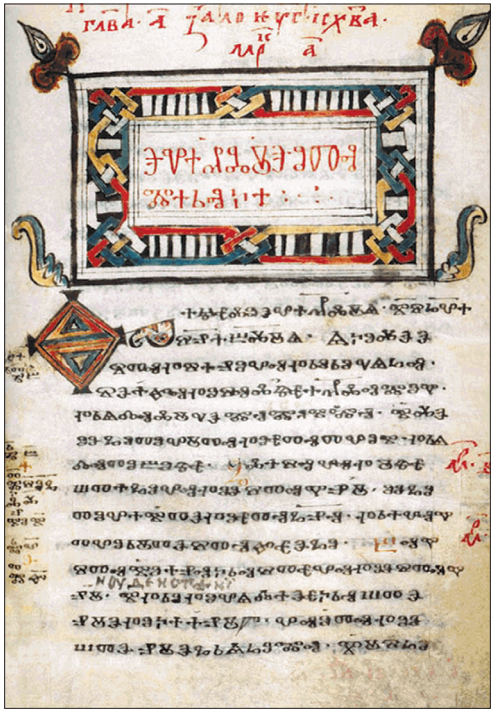

Зографське Євангеліє

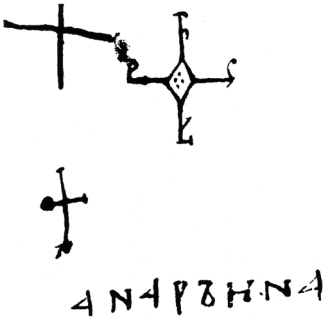

Підпис Анни Ярославни на грамоті Саусонському абатству, 1063 р.

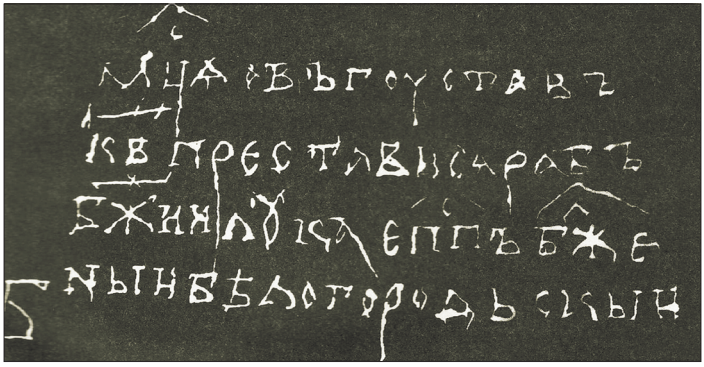

Напис про єпископа Луку Білгородського, кінець XI ст., Софійський собор (за С. Висоцьким)

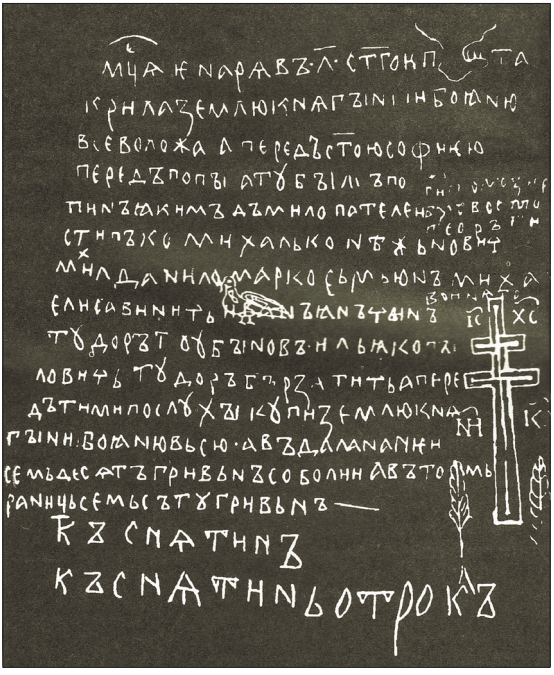

Напис про продаж землі на стінах Софійського монастиря, друга пол. XII ст. (за С.Висоцьким)

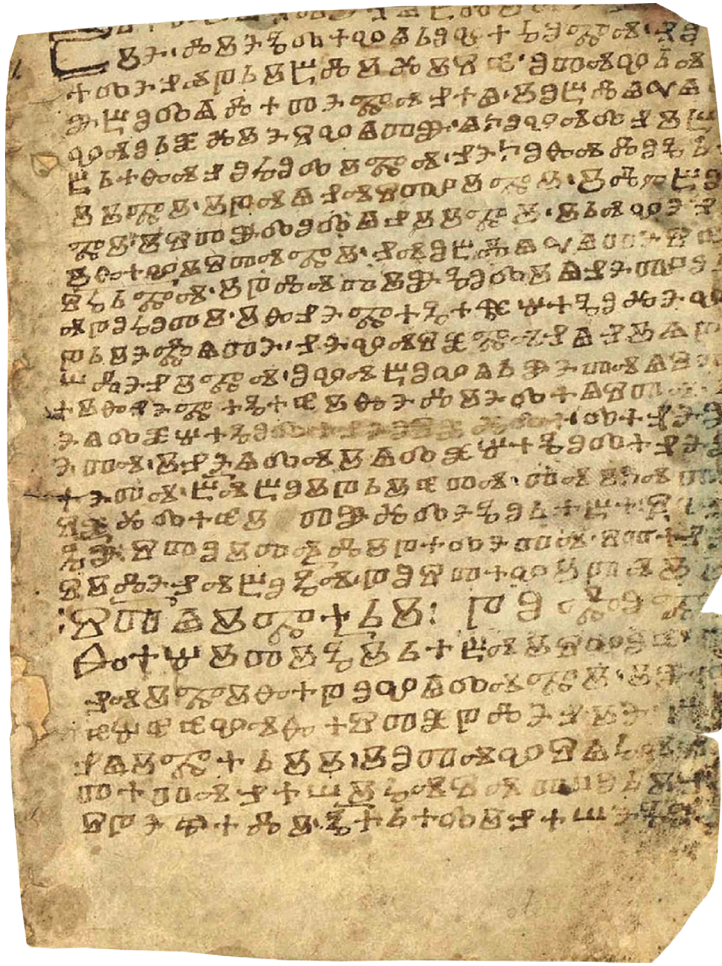

Київські глаголичні листки

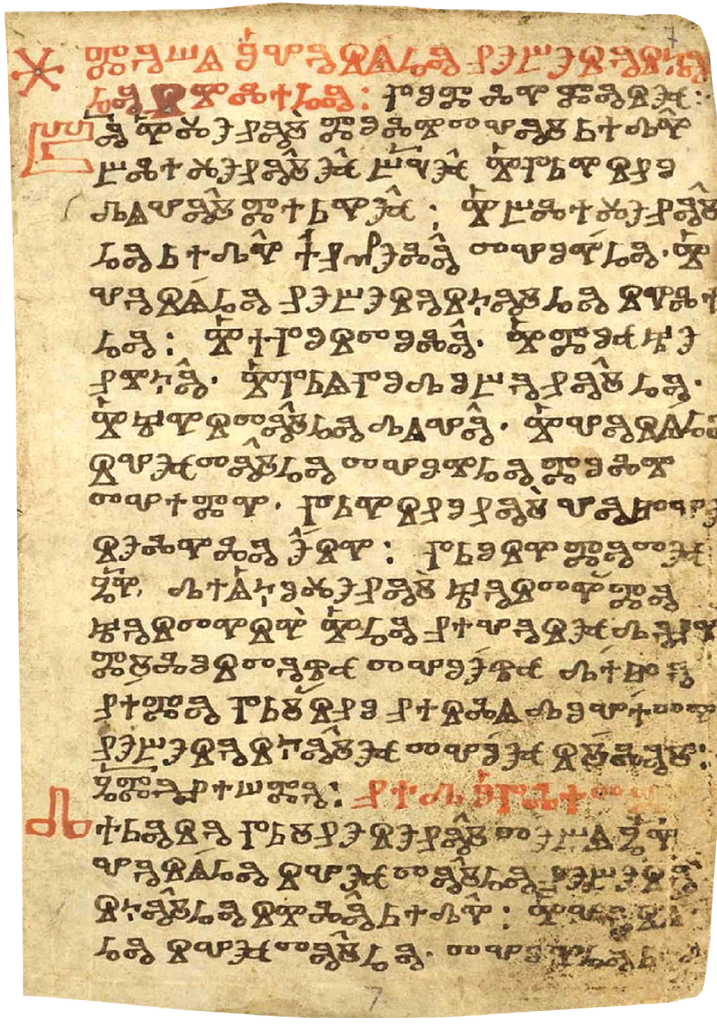

Київські глаголичні листки

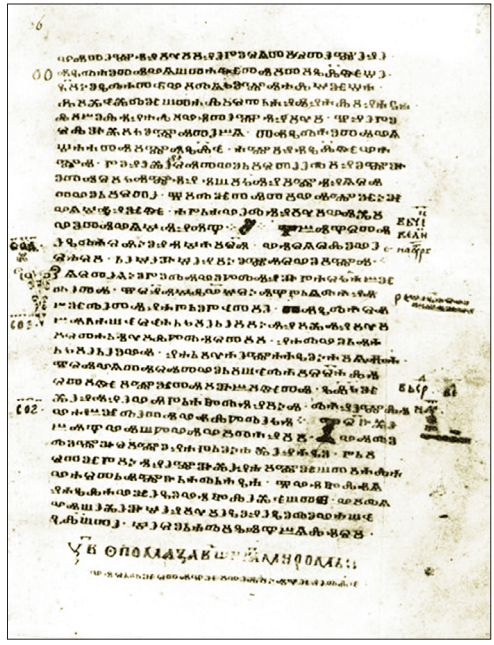

Маріїнське Євангеліє

Остромирове Євангеліє

Остромирове Євангеліє

Ізборник Святослава

Добрилове Євангеліє

Пам’ятник Тмутараканському каменю

Напис на монетах Володимира Великого

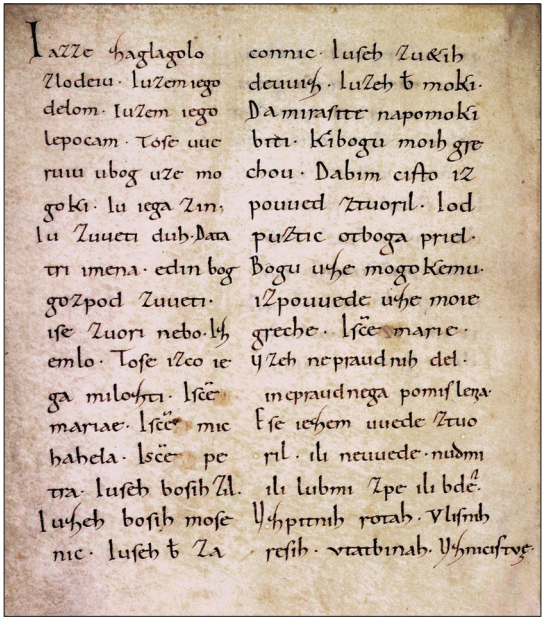

Фрейзінгенські уривки

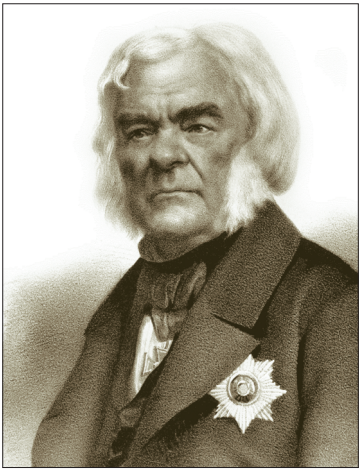

Пертрет А. Востокова, 1864 р.

Портрет Ватрослава Яґіча роботи Яна Мукаржовського

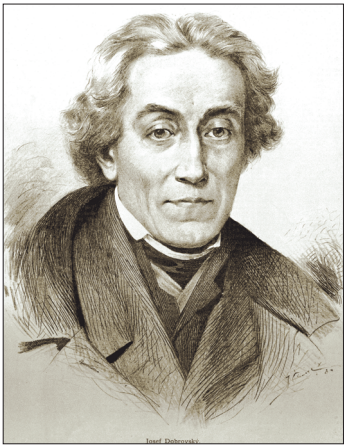

Портрет Йозефа Добровського роботи Яна Вілімека

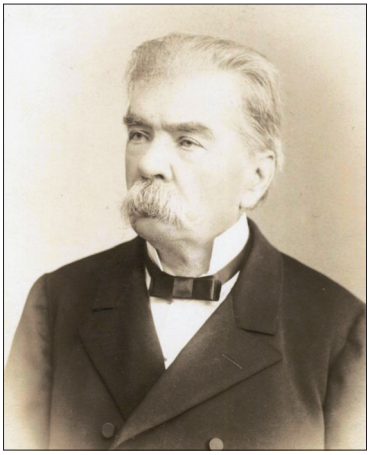

Франц Міклошич, фото: Роса Єнік

Іван Огієнко, фото 1926 р.